

**PARADIGMA: Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne
edukacije i rehabilitacije**

Izdavač:

Visoka škola socijalnog rada, Terazije 34, Beograd

Za izdavača:

prof. dr Vladimir Ilić

Glavni urednik:

prof. dr Vladimir Ilić

Odgovorni urednik:

prof. dr Milorad Đurić

Zamenik odgovornog urednika:

doc. dr Sanja Đurđević

Redakcija:

prof. dr Petar Nastasić, prof. dr Đorđe Stojanović, prof. dr Uglješa Janković,
doc. dr Vesna Dukanac, doc. dr Neda Milošević, doc. dr Ivana Milosavljević
Đukić, doc. dr Nataša Ljubomirović, doc. dr Dragan Stojiljković,
doc. dr Ivana Ristić, doc. dr Milenko Čurović,

Sekretar redakcije:

Jelena Živković

Grafičko oblikovanje:

Petar Matić

Milorad Đurić

Adresa redakcije:

Terazije 34, Beograd

e-mail: paradigma@asp.edu.rs

www.asp.edu.rs

Štampa: Štamparija "Topalović"

ISSN 2620-1550

Časopis izlazi dva puta godišnje

Sadržaj

- 05 *Uvodnik*
Pandemija korona virusa: izazovi i odgovori
- 07 *Tatjana Milivojević, Ljiljana Manić*
Koronavirus u simboličkom ključu: tumačenje, značenja i poruke
- 23 *Mile Draganović, Emina Borjanić Bolić*
Pandemija virusa KoVID 19 i njen uticaj na društvo
- 39 *Saša Stepanović*
Uticaj pandemije koronavirusa na obrazovanje
- 55 *Vesna Dukanac, Milenko Čurović, Dušica Dukanac*
Teorijski modeli krize adolescentnog doba u susretu sa
pandemijom corona virusa
- 69 *Sanja Đurđević, Ana Đurđević*
On-line psihoterapija –kada, kako, zašto?
- 81 *Rosa Šapić, Sanja Đurđević, Anđelija Dimović*
Mentalno zdravlje profesionalaca koji pružaju pomoć drugima -
Balint grupa kao lek
- 101 *Ivana Ristić, Nensi Mitrović-Stevanović, Mila Bunijevac*
Artikulacija glasova kod dece predškolskog uzrasta
- 114 *Uputstvo autorima*

UVODNIK

PANDEMIJA KORONA VIRUSA: IZAZOVI I ODGOVORI

Svetski događaj, pisao je svojevremeno Žan Bodrijar u *Duhu terorizma*, nije samo onaj događaj koji ima planetarnu difuziju, već onaj koji je u stanju da uzdrma globalni poredak, onaj koji nam otkriva svu fragilnost savremenog sveta; super-događaj koji u svom realnom i simboličkom značaju nadilazi sve druge; događaj u kojem ne samo da je čitava igra istorije i moći preokrenuta, već su preokrenuti i sami uslovi njegove analize.

A u slučaju pandemije korona virusa, u to više nema nikakve sumnje, radi se upravo o takvom, apsolutnom, svetskom događaju. Događaju koji u sebi ne samo da sadrži sve aspekte globalne katastrofe, već preokreće čitavu strukturu života sveta. U ovom, gotovo ironičnom, obrtu svedoci smo paradoksalne inverzije društvenih i političkih obrazaca koji su nam do nedavno izgledali neupitni: skoro zaboravljene državne granice članica Evropske unije ponovo su aktivirane, milionski gradovi su sablasno opusteli, aerodromi su blokirani, škole i fakulteti su zatvoreni, sloboda kretanja je suspendovana, ekonomije su zamrznute, najtvrdokorniji neo-liberali prizivaju državu u pomoć, umesto deregulacije u igri je totalna kontrola, a mera emocionalne bliskosti postaje - fizička udaljenost. Čak i upotreba ratne retorike u suočavanju sa pandemijom izgleda uzaludna: ovde nema demarkacione linije, nema fronta, virus je prisutan svuda i svako je svakom potencijalni "neprijatelj".

Međutim, u ovoj gigantskoj aberaciji, u ovom regresivnom klizanju u stanje elementarne nesigurnosti, kristalizuje se i mogućnost da, kroz sagledavanje i ispitivanje kompleksne prirode pandemije, steknemo nova teorijska i praktična iskustva. Jer, pored medicinsko-epidemiološkog aspekta, pandemija ima i socijalnu, ekonomsku, političku, psihološku, obrazovnu, simboličko-komunikativnu dimenziju... U suočavanju sa ovim problemima i pojedinci i društva uče o sebi samima - analiziranjem naših individualnih i kolektivnih reakcija na krizu mi, zapravo, na najbolji način stičemo sliku o sopstvenom identitetu.

Zbog svega toga smo ovaj, četvrti, broj *Paradigme* i posvetili tematizovanju različitih aspekata stanja generisanog pojavom pandemije. Poštujući multidimenzionalnost pojave, u ovom broju smo obuhvatili širok spektar tema: tumačenje pandemije u simboličko-komunikativnom ključu; socijalni-ekonomski aspekti pandemijske krize; obrazovanje na daljinu

u uslovima (samo)izolacije; krize adoloscentnog doba u suočavanju sa pandemijom; iskustva *on-line* psihoterapije; problem “sagorevanja” među profesionalcima i modeli njegovog prevazilaženja prevazilaženja... Kao institucija koja obrazuje studente u pomagačkim profesijama (socijalni rad, logopedija, okupaciona terapija), smatramo da je važno da, kroz interpretaciju akutnih ali i anticipaciju dugoročnih problema, pružimo doprinos u razumevanju izazova pandemijske krize, ali, istovremeno, i da pružimo doprinos u (re)konceptualizaciji mogućih odgovora.

Prof. dr Vladimir Ilić
Prof. dr Milorad Đurić

Tatjana Milivojević¹,
Visoka škola socijalnog rada, Beograd
Ljiljana Manić,
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

165:[616.98:578.834
121
Originalni naučni rad

KORONAVIRUS U SIMBOLIČKOM KLJUČU: TUMAČENJE, ZNAČENJA I PORUKE

Apstrakt: Silovito i brzo širenje koronavirusa (Kovida 19), od početne epidemije u kineskoj provinciji Hubej, do globalno rasprostranjene pandemije, drastično je poremetilo tokove društvenih, porodičnih i individualnih života. Na nagonski strah od neposredne opasnosti po zdravlje i život, nadograđuje se i zabrinutost za ekonomski opstanak, koji takođe spada u egzistencijalnu pretnju. Virus korona je zaposeo naš mentalni prostor i postao nezaobilazna i gotovo jedina tema svih razgovora, kao i javnog informisanja i komuniciranja. U informativno-komunikacionom prostoru uočavamo tri vrste pristupa toj „temi svih tema“. Prvi je naučni (racionalni) i antinaučni (antiracionalni ili iracionalni) pristup, kao dva krajnja pola jedne dimenzije, gde racionalnost definiše svoju suprotnost. Drugi pristup ogleda se u osmišljavanju i slanju kreativnih i duhovitih tekstualnih i audio-vizuelnih sadržaja. Treći pristup, koji je predmet ovog rada, određujemo kao nenaučno-saznajni, jer je izvan dimenzije racionalno/iracionalno (ili naučno/antinaučno). Iako ne spada u naučnu epistemu, sazajno je relevantan. Radi se o tumačenju *značenja* ove pandemije, o iščitavanju njene „poruke“ čovečanstvu. Cilj rada je da se da (ili vrati) epistemološki legitimitet simboličkom „čitanju“ ove epidemije u hermeneutičkom ključu i pokaže da osim nauke, i drugi izvori i metode spoznaje imaju svoj logos, svoj *raison d'être*.

Ključne reči: *koronavirus, naučni diskurs, značenja, simbolička antropologija, hermeneutika*

Uvod

U vreme globalne epidemije koronavirusa i njome proizvedene sveopšte – zdravstvene, ekonomske, socijalne – krize, u javnom prostoru

¹ tatjana.milivojevic@asp.edu.rs

uočavamo, ugrubo, tri pristupa i tri grupe komunikacionih sadržaja koji iz njih proističu. U prvu spadaju naučni (racionalni) i antinaučni (antiracionalni ili iracionalni), jer su to dva pola na jednoj ravni, gde racionalnost definiše svoju suprotnost. Druga je umetničko-estetska: kreativni i duhoviti tekstualni i audio-vizuelni prilozi. Treća je nenaučno-saznajna, jer je izvan dimenzije racionalno/iracionalno (ili naučno/antinaučno).

Dok u ozbiljnim štampanim i elektronskim medijima preovlađuju informacije iz naučnih izvora, na internetu i društvenim mrežama se (pored odgovornog prenošenja naučnih informacija) javljaju, u velikom obimu i učestalosti, i drugačiji sadržaji. Pored duhovitih i kreativnih priloga, kruže dezinformacije, lažne vesti, glasine, teorije zavere i sl. Možemo svrstati jedne i druge sadržaje pod dimenziju racionalno-naučno/ iracionalno-antinaučno, imajući u vidu da se radi o krajnjim polovima kontinuuma. Postoji, međutim, treća vrsta sadržaja, koja ne podleže navedenoj kategorizaciji, jer se ne situira na ravni racionalno/iracionalno. Radi se o tekstovima, slikama i video priložima u kojima se iščitava značenje ove pandemije i njena „poruka“ čovečanstvu. Neko bi u tome mogao da vidi izraz naivnog idealizma, romantičarskog ili neopaganskog animizma, misticizma, mitske personifikacije, antropomorfne atribucije intencionalnosti prirodnim fenomenima i sl. Predmet naše elaboracije je da se radi o modusu spoznaje, tumačenja i razumevanja koji se ne može smatrati lažnim, fiktivnim, iracionalnim, prevaziđenim, te bezvrednim. Cilj rada je da se da (ili vrati) legitimitet „čitanju“ fenomena ove epidemije u simboličkom i hermeneutičkom ključu i pokaže da osim nauke, postoje i drugi izvori i metode spoznaje koji imaju svoj logos, svoj *raison d'être*.

1. Svet kao mreža simbola i značenja

Prema Ernstu Kasireru i Suzani Langer bitna odlika koja čoveka razlikuje od životinje, jeste njegova sposobnost da proizvodi i koristi simbole. Dok celokupnim životom životinja dominiraju čula i osećaji, ljudska čulna opažanja i osećanja su posredovana jezikom, odnosno simbolima i značenjima. Langer je istraživala kontinuirani proces stvaranja značenja u ljudskom umu, kroz moć „viđenja“ jedne stvari kroz drugu stvar (in terms of another). Njeno prvo veliko delo, *Filozofija u novom ključu* (1967) ističe ideju koja je u međuvremenu postala opšte mesto, da kod čoveka postoji fundamentalna i sveprožimajuća potreba da simbolizuje, da gradi značenja kojima opaža, doživljava, razume i deluje na svet.

Kasirer (1985) čoveka definiše kao simboličku životinju (animal

symbolicum). Ono što odlikuje čoveka kao čoveka, što ljudsko carstvo razdvaja od životinjskog jeste čovekova sposobnost „simboličke ideacije“. On je biće koje ima pristup stvarnosti samo posredstvom simboličke aktivnosti i njenih proizvoda. Ljudi, paradoksalno, mogu da „zahvate“ realnost samo distancirajući se od nje, uvodeći „simboličku mrežu“ ili „simbolički sistem“ koji su sami stvorili, između svog okruženja i sebe samih. Svaka spoznaja sveta, svaka saznavna obrada sveta zahteva da se čovek distancira od sveta. Svet se upoznaje, prisvaja, kao predstava o svetu, a ta predstava je proizvod i cilj simboličkih formi; ona je rezultat jezika, mita, religije, umetnosti i znanja. Svaki od tih simboličkih konstrukata poseduje sopstvenu unutrašnju logiku i značenje, kojima se jasno izdvaja od svakog čisto instinktivnog i utilitarnog ponašanja u biološkoj sferi (Kasirer, 1978: 1985).

Prema konstruktivističim teorijama, ljudi sami konstruišu sopstvene verzije stvarnosti i ponašaju se kao da su one „stvarne“ (Stojnov, 2007: 19). Konstruktivizam, u svojoj umerenoj varijanti, ne poriče postojanje sveta van iskustva ljudi već, poput Ničeovog perspektivizma, smatra da takav svet postoji na jedan sasvim neodređen način. „Taj svet se ne može saznati van granica iskustva ljudi, van referentnog okvira koji i služi tome da bi ljudima omogućio saznavanje“ (Stojnov, 2007: 20-21).

„Po ovom shvatanju (LeShan & Margenau, 1982), ljudski um je pogrešno proučavati kao zakasnelog posetioca prirode koja je pre njegovog dolaska postavila svoje delove po određenom rasporedu (koji ljudi moraju otkriti da bi shvatili suštinu prirode). Nasuprot tome, um predstavlja deo te iste prirode sa kojom se nalazi u stalnoj dinamičkoj interakciji. Ta interakcija ne sastoji se u otkrivanju objektivne stvarnosti, već nju čini niz procesa u kojima ljudi pomoću svog uma oblikuju, odnosno stvaraju realnost. Oblikovanje realnosti predstavlja složen proces koji deluje u oba pravca, jer stvarnost uobličena na ovaj način uzima učešća u oblikovanju samog stvaraoča“ (Stojnov, 2007: 31).

2. Referentni okviri - diskursi

Svako doba ima svoje velike teorije, referentne okvire za razumevanje stvarnosti ili, kako se od jezičkog preokreta² u filozofiji i društvenim

² „Jezički preokret“ ili „lingvistički preokret“ je metafora kojom se izražava usmerenost na proučavanje jezika i njegovog epistemološkog značaja. Strukturalisti, kao što su Ferdinand de Saussure i Žak Lakan, zagovaraju da su sva ljudska delovanja i društvene strukture povezane sa jezikom i da se mogu poimati kao sistemi povezanih elemenata. Sosirova teorija jezika uopšteno ističe odlučujuću ulogu značenja i značaj u izgradnji ljudskog života (Howarth, 2000). U osnovi ovog shvatanja nalazi se pretpostavka da jezik stvara znanje o stvarnosti, nasuprot do tada prihvaćenom stanovištu da se

naukama kaže – diskurse, koji natkriljuju i ujedno ograničavaju ostale.

Veliki diskursi (metadiskursi) su prvenstveno sklopovi smisla koji strateški drže sve mogućnosti nauka, morala i umetnosti datog vremena (ili jedne kulture koja je na osnovu toga specifična i prepoznatljiva). Vladajući diskurs je epohalnog ranga ako u svom poretku drži politiku, nauku, filozofiju, moral i umetnost date epohe, odnosno svekoliko pragmatsko, teorijsko, moralno i simboličko delanje (od svakodnevice do filozofije). Vladajući diskurs mora, uza sve to, da sadrži „priču svih priča“, metanaraciju ili vladajući (referencijalan) mit, koji se više živi nego što se misli. Vladajući diskurs je referencijalan za sve diskurse nižeg ranga (Brdar, 2005: 150). Prema tome vladajući diskurs se kao samo-univerzalizovan, promovise kroz sve ostale diskurse znanja i vere, a zauzvrat im obezbeđuje legitimacioni zid čije probijanje doslovno proizvodi efekat „probijanja zvučnog zida“³. Diskurzivni prostor uvek sadrži razgraničenje iskaza na strateški značajne i beznačajne, dopustive i nedopustive, ozbiljne i neozbiljne, konačno istinite i neistinite. Udobljavanje uslovima dopustivosti i ozbiljnosti neophodno je da bi iskaz mogao da bude predmet rasprave u smislu moguće istine. (Brdar, 2005: 153).

3. Metadiskurs savremenosti – nauka

Savremena civilizacija pod vlašću je naučnog diskursa, začetom u Evropi još u vreme Renesanse. Bez obzira na veliki broj vernika različitih religija i konfesija, religiozni pogled na svet ne određuje više kolektivni mentalitet u društvima koja pripadaju zapadnom civilizacijskom krugu. Naučna revolucija je potisnula srednjovekovnu sliku o svetu u uspostavila naučni metod - rigorozno i sistematsko posmatranje i eksperimentisanje - kao osnovno sredstvo za razrešavanje tajni prirode. Nauka je istisnula teologiju kao kraljicu znanja, a razum, u srednjem veku potčinjen religiji, učvrstio je svoju autonomnost. Veliko poverenje u razum nadahnuto naučnom revolucijom podstaklo je pojavu prosvetiteljstva, koje je odlučno odbacivalo ideje i institucije srednjovekovne prošlosti i artikulisalo bitna načela modernosti.

stvarnost putem jezika ispoljava, odnosno izražava. Tako se sve više napušta reprezentacionističko shvatanje jezika, prema kojem je osnovna funkcija jezika predstavljanje objektivno postojeće stvarnosti, koja se može saznati i zatim izraziti pomoću jezika. Umesto toga, osnažuje se stanovište da je svako saznanje jezički posredovano, da jezik oblikuje stvarnost, o kojoj se nezavisno od čovekovog saznavanja ne može govoriti. Time je epistemologija dobila primat u odnosu na ontologiju (Stojnov, 2007), a jezik ključnu, performativnu ulogu u načinu saznavanja i postojanja čoveka.

³ Tom metaforom se želi reći da diskursi koji nisu u skladu sa metadiskursom, njegovim pojmovnim okvirom, nisu mogući ni shvatljivi, kao da pripadaju sferi besmislica i sumanutosti, ludila.

Dostignuća naučne revolucije idu i dalje od jednog novog modela svemira. Ona takođe uključuju formulaciju novog metoda ispitivanja prirode i priznanje da bi nauka mogla da služi čovečanstvu (Peri, 2000).

Mi smo baštinici te revolucije, koja nije obeležila samo polje filozofije i nauke, već se, postepeno, ulivala, a onda i prožela osnovni kolektivni mentalitet postajući njegova opštevažeća i legitimna odrednica. Važno je istaći da to ne znači da kod mnogih pojedinaca i grupa ne postoji uporedo sa time i mitski, magijski ili religiozni načini i sadržine mišljenja, kao i odgovarajući postupci i ponašanja. Uzmimo za primer da će većina čak i gorljivih vernika konsultovati lekara i slediti preskripcije alopatske medicine kad se razbole, iako će se pored toga i moliti i upražnjavati svoje verske obrede; većina će, u suočenju sa mentalnim problemima, neizdrživom psihičkom patnjom, konsultovati psihijatre ili se informisati o njima u stručnoj psihološkoj literaturi, iako će uporedo tražiti pomoć kod duhovnika ili astrologa, numerologa i sl. Naučni metadiskurs oblikuje i sekularizuje savremeni kolektivni mentalitet.

4. Različite priče koje pričamo o koroni

Nauka je metadiskurs u doba planetarne pandemije novog virusa – Kovida 19. Pod naukom mislimo na sve uključene nauke: prirodne (mikrobiologija, virusologija, epidemiologija, pulmologija itd.) i društvene (ekonomija, politikologija, pravo, sociologija, psihijatrija i psihologija itd.). Naučni diskurzivni prostor razgraničava iskaze na strateški značajne i beznačajne, dopustive i nedopustive, ozbiljne i neozbiljne, i konačno istinite i neistinite. Tako odbacuje pseudonaučne konstrukcije, koje koriste naučne jezičke igre⁴, na spekulativan i metodološki neispravan način i obmanjuju laike, izdajući se za nauku. Naučni diskurzivni prostor ne određuje jedinka i njen subjektivni stav, već se radi o institucionalizovanom poretku, autoritetu i moći. Povezivanje naučnog diskursa sa moći nije vrednosno negativno konotirano, Nauka, svojom stalno rastućom efikasnošću i konkretnim rezultatima u svim segmentima ljudskog postojanja, a prvenstveno onim vitalnim (smanjenje

⁴ Značajan doprinos potpunijem razumevanju značaja jezika u svakodnevnom životu ljudi predstavljala su shvatanja koja je početkom prošlog veka izneo filozof Ludvig Vitgenštajn. On je razmatrao različite ciljeve i načine korišćenja jezika u okviru određene društvene aktivnosti, kao i uloge jezika u organizovanju društvenog života ljudi. Vitgenštajn je svoje karakteristično shvatanje jezika izrazio na osnovu pojma „jezičke igre“, koje određuje kao „jezik i delatnosti kojima je protkan“ (Vitgenštajn, 1980: 42), odnosno „isprepleten“. (Berberović, 1980:16). Jezičke igre se uobličavaju na osnovu navika, običaja i društvene prakse, tako da za Vitgenštajna jezik nije samo lingvistički fenomen, već postaje oblik ljudskog postojanja i forma života (Berberović, 1999: 242). Ova promena je imala toliki značaj, da se danas smatra da je lingvistički zaokret glavno obeležje filozofske misli 20. veka (Brdar, 2005).

mortaliteta, produžavanje životnog veka, iskorenjivanje mnogih fatalnih bolesti, oslobađanje od tegobnog, rada itd...) – zaslužen je stekla neosporan autoritet. Zato je u doba pandemije novog, kako se pokazalo, brzo, lako i masovno prenosivog virusa, neupitna opravdanost oslanjanja na relevantne odgovarajuće naučne discipline, na autoritet znanja i struke.

Pored naučnih, mi pričamo i drugačije priče, koje se razlikuju po meri fikcije i objektivnosti. Zahvaljujući internetu i društvenim mrežama, viralno se šire dezinformacije, poluistine, glasine, pseudoinformacije iz nepouzdatih, neverodostojnih ili neproverenih izvora, čime se zadovoljava neutaživa glad za informacijama u vreme neizvesnosti, a usput se seju strah i panika, ili pak minimiziraju realni rizici i opasnosti. Razne teorije zavere u odnosu na to kako je, gde i usled čije namere ili nemara, nastao taj mutantni virus, na početku pandemije su prodrli čak i u komunikaciju između velikih sila⁵, a slobodno bujaju u virtuelnom prostoru. Čovečanstvo se odavno otreznilo od prosvetiteljske vere u progresivno rastuću moć razuma. Znamo predobro da je iracionalno stalna i neizbrisiva crta ljudske prirode i društvenog života, a da su nove informaciono-komunikacione tehnologije omogućile dezinhibirano ispoljavanje iracionalnosti.

Traženje skrivenih značenja, analogije, simbolike u fenomenima, ne pripada istom kontinuumu koji povezuje i suprotstavlja dva pola: racionalno i iracionalno, već se odvija na drugom nivou, unutar drugačijeg simboličkog sistema.

Dok su se u predmodernom doba naše civilizacije, unutar velikog teocentričnog diskursa smrtonosne epidemije, kao kuga ili kolera, tumačile kao Božija kazna za nagomilane i nepokajane ljudske grehe, ili barem kao Božiji plan sa čoveku nedokučivim putevima i svrhama, sekularna savremena svest pošast koronavirusa tumači kao posledicu zločinačkog ponašanja čoveka prema njegovom jedinom domu – planeti Zemlji. Iščitava se da je naše predatorsko, izrabljivačko ponašanje, antropocentrični šovinizam, industrijska i tehnološka zahuktalost, užurbanost, grozničavost, pohlepa za sve više i više stvari, udobnosti, zadovoljstava, moralo da dovede do „kazne“. Odjek starogrčkog duha u postmodernim ljudima govori nam da nas priroda kažnjava kad narušimo njen poredak. Kažnjeni smo zbog svog hibrisa: gordosti, ničim ograničene volje i neumerenosti, maksimalističke profilerske logike. „Izdašno i neodrživo krčimo šume i prašume, prljavim industrijama zagađujemo vazduh, reke i jezera, prekomerno lovimo ribu iz mora i okeana, pumpamo previše antibiotika u domaće životinje itd. Sve zbog kratkoročne dobiti na

⁵ Amerikanci su optuživali Kinu da je proizvela kovid-19 da bi nanela štetu SAD-u, a Kina je uzvratila da je američka vojska „ubacila“ taj virus u Kinu da bi zaustavila njen privredni rast.

putu ka dugoročnoj propasti i kolektivnoj tragediji“ (Kišjuhas, 2020). U činjenici da virus napada i najviše ugrožava pluća, da teže pogođeni pacijenti ne mogu da dišu bez respiratora, pronalazi se metafora stanja naše planete kojoj čovek uništava „pluća“. Zemlja ne može više da diše, baš kao i bolesnik kome otkazuju pluća. „Bolest i smrt razaraju neobuzdane ljudske fantazije o veličini i koriguju sve čovekove jednostranosti“ (Detlefsen, Dalke, 2012: 79). Čovek je uvek gladan moći. „Svako ‘ali ja hoću’ izraz je te težnje ka moći...Bolest uravnotežuje svaki korak koji on čini iz hibrisa svog ega – korakom koji ga vodi u poniznost i bespomoćnost“ (Detlefsen, Dalke, 2012: 79).

5. Kauzalitet i/ili značenja

Nauka počiva na načelima kauzaliteta i korelacija, ali duh traga i za *značenjima*. Opravdanost traganja za značenjem izvire iz samog čovekovog saznajnog korena, istog onog iz kojeg je izraslo stablo nauke sa stalno usavršavanom i usavršivom metodologijom, teorijskim dometima i praktičnim primenama.

Levi-Stros (Claude Levy-Strauss, 1950) je u svom *Uvodu delu Marsela Mosa*, s pravom podsetio da čim su se pojavili svest i jezik, univerzum je morao da ima značenje (Augé, 1986: 84). Na definiciji čoveka kao „simboličke životinje“ temelji se antropološka struja koja se zove simbolička antropologija. Vodeća figura te škole je Kliford Gerc (Clifford Geertz), koji je verovatno najpoznatiji i najuticajniji savremeni antropolog. Gerc je pošao od pretpostavke nemačkog sociologa Maksa Vebera da ljudska bića žive unutar mreža značenja koje su ona sama izatkala i koje nastavljaju da tkaju. U antropologiji se te mreže značenja kolektivno nazivaju kultura, a njihovo značenje je stvar simbola. Prema tome, antropologija je uporedno proučavanje kultura, odnosno analiza protoka simbola (Bošković, 2010). U zbirci eseja *Tumačenje kultura* (1998) Gerc kaže: „Koncept kulture za koji se zalažem (...) u suštini je semiotički. Verujući sa Maksom Veberom, da je čovek životinja uhvaćena u mreže značenja koje je sama istkala, smatram da kultura predstavlja te mreže, a da, prema tome, njena analiza nije eksperimentalna nauka u potrazi za zakonom, već interpretativna nauka u potrazi za značenjem“ (Bošković, 2010: 101). Sama antropologija je sličnija i srodnija tumačenju književnog teksta, nego eksperimentalnoj nauci. Antropologija je interpretativna nauka – ili hermeneutika⁶.

⁶ Hermeneutika je grčka reč: hermeneutikos i znači „tumačenje“ od hermeneutes „tumač“, hermeneuein „tumačiti“. Smatra se da je izvedeno od imena Hermes, koji je bio olimpijsko božanstvo, usled svoje elokventnosti glasnik bogova. Hermeneutika je umetnost ili teorija interpretacije. Koreni hermeneutike su u interpretaciji religijskih tekstova, ali vremenom stiće šire značenje i početkom

Kritičari zameraju simboličkoj antropologiji na njenom fokusu na mentalne, subjektivne i neproverljive procese i na isto tako subjektivnim, nenaučnim interpretacijama. Drugim rečima, istraživanja i zaključci simboličke antropologije se ne mogu proveriti, a proverljivost je ključna odlika naučnosti. Uz to, svaki antropolog bi mogao da tumači isti simbol na različite načine, tako da se ne može doći do ikakvog pouzdanog antropološkog saznanja. Naravno, to je kritika koja ne pogađa simboličke antropologe, jer oni od početka zastupaju stav po kome kultura, kao gusta mreža intersubjektivnih značenja, ne može biti predmet nauke, već samo opisa i tumačenja. a pošto kultura dominira svim aspektima ljudskog ponašanja, i kritičari simboličke antropologije su pod uticajem kulture koja pridaje dominantan značaj naučnoj metodologiji i njenom principu proverljivosti, kao jedinom okviru objašnjenja svih stvari i pojava (Milivojević, 2012: 243).

Prethodno nam dozvoljava da iskoračimo iz naučnog, kauzalnog modela objašnjavanja fenomena, a da pritom ne padnemo u nenaučnost definisanu kao pseudonaučnost ili antinaučnost, odnosno iracionanost. Još je Dejvid Hjum kauzalnost formulisao kao jedan određeni subjektivni ljudski način posmatranja ili „potrebu duše“. „Za čoveka je postalo samo po sebi razumljivo da sve procese koje opaža kauzalno tumači i da konstruiše dalekosežne lance uzroka i posledica, u kojima je veza između uzroka i posledica nedvosmislena (Detlefsen, Dalke, 2012: 82). Kauzalni koncept razmišljanja deluje tako prosvetljujuće, pa čak i neizbežno, da ga većina ljudi smatra neophodnim preduslovom ljudske sposobnosti spoznaje (Detlefsen, Dalke: 2012: 83).

Kauzalni koncept spoznaje nije problematičan, jer je produktivan, validan i vredan „alat“ spoznaje. Problem je kad se prekorači njegov domen važenja i tvrdi da je to jedini valjani epistemološki model, a da svi ostali spadaju u ekspresije, više nalik umetničkim izražajima, te spoznajno irelevantne osim za otkrivanje subjektivnih, emocionalnih obrazaca. Problematično je prekoračenje, koje napušta naučno-metodološki okvir i predstavlja izraz određenog pogleda na svet, ili ideologizaciju nauke - scijentizam. „Zagriženost u kauzalnom tumačenju u ogromnoj meri je ograničila naš pogled na svet i našu mogućnost spoznaje“ (Detlefsen, Dalke: 2012: 91).

Kauzalnost, dakle, predstavlja *jednu* perspektivu iz koje naša svest može da tumači pojave, ona je način razmišljanja leve moždane hemisfere. Slika sveta koja postoji u prirodnim naukama je slika sveta leve polovine mozga – pa stoga nije nikakvo čudo što se tu toliko kruto insistira na kauzalnosti. Desna hemisfera, međutim, ne poznaje kauzalnost, nego razmišlja

XX veka u Nemačkoj, hermeneutika postaje jedna filozofska struja. Moderna upotreba termina je kombinacija empirijskog istraživanja i subjektivnog razumevanja ljudskih fenomena.

analogno. S analogijom smo pronašli onaj drugi, kauzalnosti polarni način posmatranja, koji nije ni bolji ni gori, ni ispravniji ni pogrešniji, nego predstavlja neophodnu dopunu jednostranosti kauzalnosti. *Tek obe zajedno, kauzalnost i analogija* – mogu da stvore jedan koordinatni sistem u kojem se naš polarni svet može smisaono interpretirati. (Detlefsen, Dalke: 92-93).

Analogija ne zahteva odnos uzajamnog dejstva, nego se orijentiše na identitet sadržaja različitih formi. Dok kauzalnost vodi u sve veće diferenciranje, analogija sažima mnogostrukost u celovite modele. Analogni način posmatranja otvara jednu sasvim drugu stranu sveta i dopušta da se vide odnosi i modeli koji su za kauzalni način gledanja nevidljivi. Dok prednosti kauzalnosti počivaju u njenoj funkcionalnosti, prednost analogije leži u tome što čini transparentnim sadržajne odnose. Leva hemisfera je zahvaljujući kauzalnosti u stanju da razloži i analizira mnoge stvari, ali njoj ne polazi za rukom da shvati svet kao celinu. Desna hemisfera, sa svoje strane, mora da se odrekne sposobnosti da upravlja zbivanjima, i zahvaljujući tome u stanju je da iskusi smisaonost. Smisaonost leži izvan cilja i logike (Detlefsen, Dalke: 93-94).

Francuski filozof i nobelovac, Anri Bergson (Henri Bergson, 2013) razlikuje inteligenciju od intuicije. Prema njemu, inteligencija je podešena na materijalni i prostorni svet. Ona ima praktičnu funkciju računanja, proračunavanja, merenja, predviđanja, oslanjajući se na poznate obrasce. Njen glavni cilj je da ljudima obezbedi opstanak tako što upozorava na opasnosti, stvara oruđa i sredstva za njegov opstanak i udobnost. Zato inteligencija ostvaruje svoju suštinu u tehnici i naučnoj tehnologiji. Intuicija se razlikuje od inteligencije po svom izvoru i svrsi. Ona ne sledi puteve koje inteligencija stvara da bi lakše upravljala svetom. Intuicija ide u unutrašnjost stvari, na njihov živi izvor. Njen cilj nisu upravljanje i kontrola u službi opstanka ili nekog drugog interesa, već neposredna spoznaja i razumevanje suštine, prirode stvari, njihovog odvijanja i trajanja. Nemoćna da spozna stvarnost i kontinuitet postajanja, trajanja, inteligencija je aktivna, nekontemplativna funkcija, sposobnost da se proizvode oruđa.

Britanska antropološkinja Meri Daglas pokazuje da postoje dva različita i suprotstavljena modusa mišljenja i da svaki od njih ima sopstveni jezik. To su: analitičko-logičko mišljenje, koje se naziva još hipotetičko-deduktivno, racionalno-instrumentalno, diskurzivno, itd. i analoško mišljenje – koje se naziva primitivnim, magičko-religioznim, mito-poetskim (prema Jungu, to je jezik snova, kolektivnog i individualno nesvesnog, umetnosti i sl.) (Douglass, 2007). Istoričarka nauke, Helen Mecger (Hélène Metzger), dovodi u pitanje sam termin „primitivno“, predlažući pojam „spontano mišljenje“ (koje

naziva još i „ekspanzivnim mišljenjem“) ukazujući da je ono nezamenljivi stvaralački deo uma kod ljudi svih vremena, koji logička misao samo disciplinuje, ali ne može da ga zameni. Istoričar filozofije, Parodi (Dominique Parodi), takođe dovodi u pitanje nekompatibilnost primitivnog (iracionalnog) i modernog (racionalnog) uma, smatrajući da mora da postoji prelaz između njih, a ne jaz, inače se „primitivni“ i „moderni“ ljudi ne bi uopšte razumeli (Sekulić, 2013: 101).

Filozof Lešek Kolakovski (1989), takođe, tvrdi da u čoveku trajno, kao konačne odrednice njegove svesti, postoje dva različita i suprotstavljena modusa mišljenja i da svaki od njih ima sopstveni jezik. Obe vrste mišljenja imaju svoj ekvivalent u mozgu, koji je isti kod „primitivnih“ (u smislu prvih) ljudi, koji žive načinom života kamenog doba i kod modernog, civilizovanog čoveka. Primitivni ljudi su, stoga, savršeno sposobni za logičko i empirijsko mišljenje, jer inače ne bi opstali. S druge strane, u duhu civilizovanih ljudi, štaviše i onih veoma obrazovanih, odvijaju se, uporedo ili ukršteno sa racionalnim procesima mišljenja i predlogički, analoški, magijsko-religiozni i mito-poetski procesi. Jedno ne može da zameni niti da istisne drugo, iako u modernoj civilizaciji dominira naučni obrazac. Kolakovski ukazuje na to da se radi o različitim sferama duha. Kriterijumi kojima se koristimo u rešavanju naučnih pitanja u vezi su sa efektivnim mogućnostima praktične primene dobijenog odgovora. Drugim rečima, analitički um je, kao kod Bergsona, organ pripitomljavanja i vladanja prirodom putem tehnološke primene. Ti su kriterijumi tako konstruisani da iz obima pravosnažne nauke odbacuju sve što nema tehnološki primenljivih izgleda. S druge strane, metafizička pitanja i uverenja su tehnološki jalova. Kao organ kulture ona su produžetak njegovog mitskog stabla. Odnose se na sferu koja prethodi i nadilazi empirijsko područje. Pitanja kao što su šta je prauzrok svega, odnosno neuslovna realnost s obzirom na koju tek možemo da razumemo uslovnu realnost; ili odakle dolazimo, kuda idemo, kako treba da živimo, nisu naučna pitanja, ne samo zato što nauka ne može da odgovori na njih, već pre svega zato što ih ona ne može ni postaviti. Stvarnost na koju upućuju metafizička pitanja ne može biti predmet dokaza, pošto je sam postupak dokazivanja svojstvo analitičkog, tehnološki orijentisanog duha. Metafizička pitanja su nesposobna za konverziju u naučna pitanja.

Nauka, dakle, ne može da istisne drugačije izvore i načine spoznaje, nazvali ih intuitivnim, analoškim, mitsko-religioznim ili metafizičkim, niti da ih proglasi nevažecim, zato što ne može uspešno da potisne potrebu koja proizvodi ta krajnja pitanja i traga za odgovorima na njih. Potreba da se svet shvati kao jedinstvena celina, da se otkriju njegove duboke zakonitosti

iza vidljivog sloja postojanja, da se utemelje vrednosti i pronađe smisao događajima u ljudskom životu, jeste trajno živa. Iako ta svest, takođe, (donekle) funkcioniše prema principu kauzaliteta, postavljanjem pitanja o prauzrocima, čini to unutar matrice značenja, svrha i smisla. To priznaje i naučnik, biolog, dobitnik Nobelove nagrade, Fransoa Žakob (François Jacob), kad kaže da čovekov um traži koherentnu i jedinstvenu predstavu o svetu, bez koje se pojavljuju teskoba i podvojenost. Iz toga sledi zaključak istovetan onome koji je izneo Kolakovski: da će uvek biti mesta za mitsku predstavu o svetu pored naučnog objašnjenja univerzuma. To su različiti simbolički sistemi, koji se ne mogu upoređivati i hijerarhizovati, jer se ne nalaze na istom planu (Milivojević, 2012: 290).

Sledeći Vitgenštajново određivanje jezičkih igara, po kome su one oblici života (dakle, neodvojive od delanja), nauka je jedna jezička igra, jedan referentni sistem ili epistema, a postoje i drugi. Vitgenštajn kaže, na primer, da je religija samosvojna forma reprezentacije, koja se u mnogim aspektima razlikuje od naučne reprezentacije sveta; „religiozno verovanje može biti jedino (nešto kao) strasno opredeljenje za izvestan koordinatni sistem“. Oni koji, kao kulturni evolucionista Frejzer, religiozna verovanja smatraju iracionalnim, procenjuju religiju standardima karakterističnim za drugu jezičku igru – nauku; oni su pobrkali pojmovne okvire (Vitgenštajn, 1980). Vitgenštajn smatra da se radi o različitim, nesamerljivim diskursima.

6. Nesamerljivost, inkompatibilnost ili saradnja?

Prethodno izlaganje je, razdvajanjem dve različite episteme (analitičko-logičke, deduktivno-induktivne i analoške, mito-poetske), odnosno diskursa ili jezičkih igara, moglo da navede na zaključak da su oni u potpunosti neuporedivi i nespojivi. Naše mišljenje je da se njihovo jasno razlikovanje ne može uvek i u svakom slučaju posmatrati kao inkompatibilnost. U konkretnom slučaju koji obrađujemo u ovom radu, u čovekovim naporima da objasni i razume kompleksan i multidimenzionalan fenomen koronavirusa (biomedicinski, socijalni, ekonomski, egzistencijalni, psihološki...), postoji neprestana i bliska interakcija različitih diskursa. S jedne strane, neminovno ih povezuje zajednički obični jezik. Nauka ne koristi samo matematičke simbole i stručni žargon, i ne može da se liši metafora (koje nemaju samo eksplikativnu, već i heurističku moć). S druge strane, hermeneutičko tumačenje značenja, neizbežno se oslanja na naučne teorije i rezultate istraživanja. Pokušaćemo da objasnimo šta mislimo pod time, upravo se pozivajući na nauku, konkretno na neuronauke. Nauka

nam, dakle, omogućava da shvatimo izvore i funkcionisanje nenaučnih (a ne antinaučnih) saznanjnih modusa.

Ljudski mozak je lateralizovan (horizontalni, bočni pravac) prema hemisferama. Leva hemisfera, koja se obično naziva „muški“ mozak zadužena je za desni deo tela. Tu je sedište govora, numeričkih sposobnosti, analize, lokalne i sekvencijalne obrade informacija. Desna hemisfera (nazvana „ženski mozak“) je zadužena je za levi deo tela. Ona je globalna, intuitivna, holistička, analoška. U njoj se, na primer, nalazi sposobnost percepcije lica ili muzikalnost. Američki neurolog, dobitnik Nobelove nagrade 1981, Rodžer Volkot Speri (Roger W. Sperry) izneo je hipotezu, koja je izazvala velike kontroverze, da postoje različite svesti, pa i ličnosti, unutar svake od tih dveju hemisfera. U većini akcija i moždanih funkcija, naročito onim složenijim, učestvuju obe hemisfere mozga. Njihovo podvajanje i samostalno funkcionisanje, oličeno u Sperijevoj teoriji više odvojenih svesti ili ličnosti, bio bi pokazatelj neurološkog ili psihijatrijskog poremećaja. Bez obzira na to što je obično jedna ili druga hemisfera dominantna, zavisno od pojedinca, putevi između njih su, u normalnom stanju, prohodni i aktivni (Milivojević, 2011: 117).

To nam, dalje, govori da naučni diskurs i hermeneutika, kauzalitet i značenja nisu poptuno nesamerljivi i inkompatibilni. U skladu sa modernom upotrebom termina hermeneutika, kao kombinacije empirijskog istraživanja i razumevanja ljudskih fenomena (a dodajemo ovde i prirodnih utoliko što pokreću ljudsku aktivnost simbolizacije⁷), vidimo i tumačenje značenja velike globalne krize izazvane pandemijom koronavirusa. Naime, tekstovi o značenju epidemije, nisu, u našem veku, pod uticajem religijskog diskursa, već pod uticajem razvoja ekologije kao nauke, rastuće ekološke svesti i pokreta za zaštitu prirode - odnosno ekološkog diskursa. Unutar tog diskursa postoje značajne razlike koje idu od striktno empirijskih naučnih istraživanja, do nekih teorija sa gotovo mističnim elementima, kao što je, na primer, hipoteza Geja⁸ čime se i sama nauka, u svojim graničnim područjima približava interpretativnom simbolizmu.

Nauka je deo kulture, a ne postoji jaz i potpuna odvojenost kulture od prirode, jer kultura izranja iz bioloških, pridodanih struktura. Takođe, ne postoji ideja koja bi bila više društvena i kulturna od ideje prirode, očuvanja

⁷ Proširujemo opseg predmeta hermeneutike sa ne samo ljudskih tvorevina (tekstova, umetničkih izraza) i na prirodu, kosmos utoliko što je čovek njegov deo i što komunicira sa njime preko mreža značenja

⁸ Hipoteza Geja je kontroverzna ekološka hipoteza prema kojoj planeta Zemlja ima odlike živog sistema ili organizma. Nazvana je Geja po nazivu za Zemlju iz grčke mitologije.

prirode ili povratka prirodi. To dalje znači da ne postoji priroda bez njenog saznavanja, jer se radi o jezičkom, apstraktnom pojmu prirode, dakle i mreži značenja. Kao proizvod ljudske misli, ideja prirode ne daje jasne i jednoznačne smernice: neko u njoj vidi skladno, gotovo rajsko stanje (Ruso), drugi princip borbe (Heraklit, Darwin, Marks); neki u pojmu prirodne selekcije nalaze osnov za individualizam i bespoštedno rivalstvo, a drugi za društvene vrednosti solidarnosti i uzajamne pomoći, jer smatraju da je društvo a ne pojedinac primarni subjekt (npr. Kropotkin, naučnik, geograf, anarho-komunist) (Milivojević, 2012: 93).

Zaključak

Razlikovanje naučnih i nenaučnih diskursa ne poklapa se sa razlikom između racionalnog i iracionalnog. Prilozi koji kruže internetom o značenju, poruci i svrsi pandemijske krize, koliko god ne spadali u ozbiljne filozofsko-hermeneutičke tekstove, dotiču se, čoveku urođenom filozofskom, aksiološkom i moralnom instinktu, nečeg važnog za njega u pandemijskoj krizi - nečeg što mu „govori“ i poziva ga na odgovor. Ti sadržaji postavljaju valjana pitanja, uočavaju ljudske greške i lažne vrednosti, izražavaju veru u to da će čovečanstvo promeniti svoje štetne obrasce ponašanja, te iscertavaju horizont nade. Recimo da virus, kao prost, beslovesan jednoćelijski organizam, ni ne može da nosi nikakvu poruku; da ne verujemo u transcendentnu ili imanentnu silu koja nam ga šalje kao opomenu ili kaznu; da zemlja nije samosvrhoviti, teleološki usmereni živi organizam koji pulsira nekim oblikom svesti. Ipak, nije besmisleno i neozbiljno razumeti koronu kao simbol koji nam omogućava da dublje i obuhvatnije sagledamo prirodu, naš položaj unutar nje, njen uticaj na nas i naš na nju. Govoreći o prirodnom fenomenu koronavirusa, govorimo o sebi. To razumevanje i samorazumevanje je utoliko vrednije što postaje ferment budućih promena. Same činjenice ne menjaju svet, to čine vizije koje ih postavljaju u jedan referentni okvir, unutar kojeg ih povezuju i tumače (Sovel, 2007). Činjenice odvojene od teorije ili vizija su nemušte, samo izolovani kurioziteti iz kojih ne proizlazi nikakvo znanje ni razumevanje.

Sićušni, nevidljivi, nepredvidljivi, a moćan neprijatelj izaziva kolektivni strah, paniku i užas – ali i strahopoštovanje, slično onome koje su naši preci religiozno osećali pred moćnim, ugrožavajućim silama kojima nisu mogli da upravljaju. Naučnici nas, s pravom, neprekidno upozoravaju na tu pretnju, uče nas o merama prevencije i zaštite, sve više upoznaju ovaj novi virus i rade na pronalaženju vakcine i leka. A ipak, pored sve ozbiljnosti si-

tuacije, pored funkcionalnog straha i onog prekomernog, pored osujećenosti i teskobe izazvane organičenjima nametnutim vanrednim merama, provejavaju vedri tonovi i nada. Ta nada je mnogo više od nade u to da će nauka da pronađe vakcinu i lek protiv ove bolesti. Dugo već osećamo, na globalnom nivou, bespomoćnost i beznađe spram zahuktalih sila neoliberalnog kapitalizma, neprijateljskog prema većini populacije i prema prirodi. Dugo nam ništa nije ukazivalo na postojanje premisa alternativne vizije, drugačije civilizacijske paradigme.

Slike labudova u kanalima Venecije, delfina⁹ u blizini obala mediteranskog mora, obnova prirode za kratko vreme koliko su ljudi zaustavljeni u svojim štetničkim, kratkovidim pohodima; otkrivanje blagotvornosti usporenijeg tempa življenja, okretanja unutrašnjem svetu i vrednostima empatije, solidarnosti; osećanje, a ne samo apstraktni uvid u jedinstvo čovečanstva, inspirisalo je mnoge na otkrivanje značenja i poruke virusa, na korenito preispitivanje vladajuće ekonomske, društvene i političke paradigme, kao i lične i društvene svesti. Odatle je ponovo iznikla preko potrebna nada.

Literatura

- Augé, M. (1986) *L'Anthropologie de la maladie, L'Homme*, n.97/98, pp. 81-90
- Bergson, H. (2013). *L'évolution créatrice*, PUF, Paris, (12. izdanje, prvi put objavljeno 1907).
- Bošković, A. (2010). *Kratak uvod u antropologiju*, Službeni glasnik, Beograd.
- Brdar, (2005). *Uzaludan poziv: sociologija znanja između ideologije i samorefleksije: slučaj Karla Majnhama*, Stylos art, Beograd.
- Vitgenštajn, L. (1980). *Filozofska istraživanja*, Nolit, Beograd
- Gerc, K. (1998). *Tumačenje kulture*, BIGZ, Beograd.
- Detlefsen, T., Dalke, R. (2012). *Bolest kao put*, Laguna, Beograd
- Douglas, M. (2007), *Raisonnements Circulaires: Retour Nostalgique a Levy-Bruhl*, *Sociological Research Online*, vol. 12, no 6, p. 1-12.
- Kišjuhas, A. (2020). Tragedija javnog zdravlja, *Danas* subota/nedelja, 4/5 mart.
- Kolakovski, L. (1989). *Prisutnost mita*, Rad, Beograd.
- Sekulić, N. (2013). *Poetika u antropologiji – uloga poetike u pomeranju granica antropologije*.
- http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/fid/XXIV/d04/html_ser_lat

⁹ Ispostavilo se da su slike delfina u venecijanskim kanalima lažne, dok su prizori iz mora na Azurnoj obali istiniti. Međutim, iz ugla iz kojeg smo tumačili tu vrstu sadržaja, i oni fiktivni simbolizuju ujedno kritiku sadašnjeg civilizacijskog ustrojstva i nadu, koja se rodila u srcu katastrofe.

- Milivojević, T. (2011). *Psihologija stvaralaštva*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Milivojević, T. (2012). *Uvod u kulturnu antropologiju*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Peri, M. (2000). *Intelektualna istorija Evrope*, Clio.
- Sovel, T. (2007). *Konflikt vizija*, Filip Višnjić, Beograd
- Stojnov, D. (2007). *Psihologija ličnih konstrukata*, Psihopolis, Novi Sad.
- Howarth, D. (2000). *Discourse*, Open University Press, Buckingham [England] ; Philadelphia, PA

Tatjana Milivojević,
College of social work, Belgrade, Serbia
Ljiljana Manić,
College of social work, Belgrade, Serbia

CORONAVIRUS IN SYMBOLIC KEY: INTERPRETING MEANING AND MESSAGE

Summary

The massive, rapid and global spread of the coronaviruse (Covid-19), from the initially localized epidemic in the Chinese province of Hubei, has dramatically disrupted social, family and individual lives. The instinctive fear of imminent threat to health and life is doubled by the concern for economic survival, as another strong existential threat. The corona virus has invaded our mental space and has become the unavoidable and almost exclusive topic of all conversations as well as public information and communication. We notice three types of approaches to this topic of all topics in the information and communication space. We classify the first as scientific (rational) and anti-scientific (anti-rational or irrational) as these are the two extreme poles on one continuum, where rationality defines its opposite. The second includes creative and humorous text and audio visuals. We define the third type of content, which is the subject of this paper, as non-scientific-cognitive, because it is beyond the dimension rational/irrational (or scientific/anti-scientific). Although it is not a scientific episteme, it is cognitively relevant. It belongs to the interpretation of the meaning of this pandemic, the reading of its "message" to humanity. Besides science, there are other sources and methods of cognition that have their own logos, their own *raison d'être*.

The aim of the paper is to give (or restore) epistemological legitimacy to a symbolic "reading" of this epidemic in a hermeneutical key

Keywords: *coronavirus, scientific discourse, meaning, symbolic anthropology, hermeneutics*

Mile Draganović¹,
 Visoka škola socijalnog rada, Beograd
Emina Borjanić Bolić,
 Visoka škola socijalnog rada, Beograd

616.98:578.834]:338.124.4
Pregledni naučni rad

PANDEMIJA VIRUSA KOVID 19 I NJEN UTICAJ NA SIROMAŠTVO

Apstrakt: Krizu izazvana pandemijom virusa COVID-19 karakteriše lokalni, regionalni i globalni udar na ekonomiju. U doba globalizacije teško je naći izolovanu ekonomiju, ali radi lakšeg sagledavanja posledica pandemije korona virusom, kao i preduzetih mera od strane različitih država i međunarodnih organizacija na saniranju istih u radu smo napravili veštačku podelu na tri segmenta analize. U prvom delu rada obradićemo uticaj pandemije na rast siromaštva u svetu iz ugla najvećih sila sveta, UN, MMF-a i drugih međunarodnih organizacija. Prikazaćemo njihovo gledanje na moguće posledice krize na siromaštvo u svetu kao i predloge mera za njihovo što bezbolnije prevazilaženje. U drugom delu obradićemo taj proces kroz Evropsku Uniju, sa svim njenim slabostima koje je postojeća kriza iznela na svetlost dana, od nedostatka solidarnosti do zatvaranja u nacionalne granice a što za posledicu ima rušenje vrednosti građenih 70 godina odnosno od nastanka EU. Treći deo je posvećen merama Vlade Republike Srbije za očuvanje zdravlja građana i zaštitu privrede odnosno ekonomskog sistema.

Ključne reči: *siromaštvo, CoVID 19, ekonomija, globalizacija, solidarnost*

Uvod

Svaka epidemija koja u razmeri i obimu odgovara ovoj, nije i ne može biti samo zdravstveni problem. Epidemije su uvek društveni, kulturni, ekonomski i geopolitički fenomeni. Sredinom februara, kada je širenje korona virusa iz Kine krenulo intenzivno prema drugim delovima sveta, pretpostavljalo se da će pandemija, usled ekonomske međuzavisnosti i globalizacije, uticati na privredne performanse u mnogim zemljama. Organizacija za ekonomsku

¹ prof.draganovic@gmail.com

saradnju i razvoj (OECD), početkom marta, objavila je predviđanje da će rast svetske privrede biti umanjen za 0,5%. Prema poslednjim prognozama od pre nekoliko dana, stanje u svetskoj privredi je dosta pesimističnije. Očekuje se nulti ili negativni privredni rast u najrazvijenijim zemljama.

O krajnjim ishodima je rano govoriti ali smo svedoci nepoželjnih efekata u realnoj ekonomiji: mnoge kompanije su zatvorene, avio letovi, sajmovi i turistički aranžmani otkazani, gradovi izolovani, proizvodnja u mnogim granama obustavljena, kanali logistike, distribucije i marketinga prekinuti što već utiče na ubrzani rast nezaposlenosti. Ministarstvo rada u Sjedinjenim Američkim Državama objavilo je podatak da je, usled zastoja u ekonomiji, prošle nedelje oboren rekord broja nezaposlenih građana prijavljenih za pomoć države.

Vodeće države sveta (ovome delimično odoleva jedino Švedska), stavile su svoje ekonomije u stanje kome, kako bi sprečile preopterećenost zdravstvenog sistema i smrtni ishod kod desetina ili stotina hiljada (ili – prema najgorem scenariju epidemiologa – miliona) obolelih. S druge strane, negativna ekonomska dinamika koja će (možda) da usledi, ostaviće u teškom siromaštvu stotine hiljada, milione ljudi (ili desetine i stotine miliona, prema najgorem scenariju ekonomista). Brojne vlade u svetu nalaze načine kako da pomognu privredi i ublaže ekonomsku krizu, koja se polako širi i pretili da bude najbrža i najveća u istoriji usled pandemije korona virusa.

1. Uticaj pandemije na rast siromaštva u svetu

Na svetsku privredu, za sada, korona virus utiče kroz nekoliko različitih puteva. Mere karantina koje ograničavaju putovanje i transport, ali i normalno poslovanje i proizvodnju, imaju direktan uticaj na industriju. Industrijska preduzeća moraju da smanje proizvodnju iako se nalaze u područjima gde virus još nije detektovan, jer su deo globalnog lanca snabdevanja – delovi danas kruže između zemalja mnogo više nego ikada pre u svetskoj istoriji, pa je industrijska proizvodnja dosta ranjivija na potencijalne prekide u snabdevanju. Delovi koji su neophodni za rad više ne dolaze, pa sada fabrika u Nemačkoj smanjuje proizvodnju jer je zatvorena neka fabrika u Maleziji, a ne dolaze ni delovi iz Kine itd. Neke fabrike mogu da nastave sa radom manje-više nesmetano jer imaju zalihe repromaterijala, ili mogu da ih nabave od drugih snabdevača. Međutim, problem nastaje kada se ove zalihe budu istrošile, a pitanje je da li se uopšte mogu nabaviti na drugom mestu, i to verovatno po višoj ceni i nižeg kvaliteta.

Mnoge države pogođene korona virusom već razmišljaju o

implementaciji mera koje bi pomogle privredi da se izbori sa ovim problemima. Ove mere se razlikuju od zemlje do zemlje – u SAD se spominju poreske olakšice pre svega za poreze na platu, tzv. *payroll tax* (jer ove troškove preduzeća moraju da plaćaju bez obzira da li imaju ili nemaju promet) i povećanje pokrivenosti radnika plaćenim bolovanjem. U Nemačkoj se planira povećanje javnih investicija u iznosu od preko 12 milijardi evra u naredne tri godine (finansirano iz suficita zabeleženog u 2019), kao i fleksibilnija pravila za skraćanje radnog vremena u pogođenim preduzećima koja bi važila od aprila do kraja godine. Italija i Francuska takođe planiraju svoje programe pomoći privredi, a o tome se pregovara i na nivou EU, ali za sada neki važniji detalji o njima još nisu objavljeni. Velika Britanija je takođe predvidela mere u vrednosti od 30 milijardi funti (34 milijarde evra), od više izdvajanja za zdravstvo, do subvencija i kredita za likvidnost za mala i srednja preduzeća, te naknada za bolovanje.

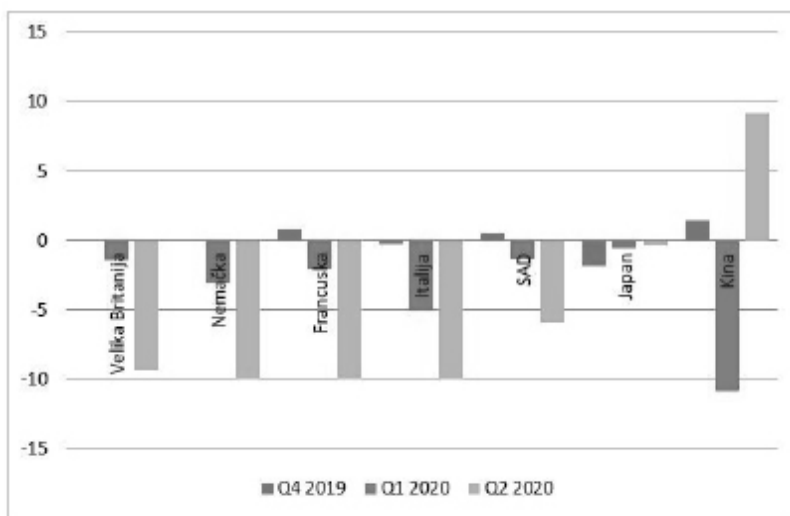
Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) 1 je početkom meseca iznela prognoze prema kojima je smanjila projekciju rasta svetske privrede za 0,5 procentnih poena u odnosu na svoje prethodne projekcije iz novembra prošle godine, sa 2,9% na 2,4%. Te prognoze kažu i da stanje može biti još gore ako se širenje virusa ne uspori ili zaustavi; u tom slučaju bi ekonomski rast bio niži za čak 1,5 procentni poen i iznosio bi tek 1,4%. U posebnoj lošoj situaciji prema ovom istraživanju nalaze se Japan i evrozona, a u okviru nje Francuska i Italija. Nova prognoza za Italiju ne predviđa uopšte rast privrede, u odnosu na novembarsku prognozu rasta od 0,4%. Uskoro očekujemo nove projekcije svetskog rasta od strane MMF-a, koje izlaze dva puta godišnje (u aprilu i oktobru, u okviru njihovog odeljka *World Economic Outlook*). One će biti zasnovane na boljim podacima jer bi do tada moglo doći do boljih procena o kretanjima usled epidemije korona virusa, naročito u Evropi.

Kako vreme protiče, sve je više glasova koji tvrde da će ekonomska kriza koju je izazvao korona virus prekidanjem lanaca snabdevanja (usled čega je smanjena ili zaustavljena proizvodnja) i odložena potrošnja (usled mera socijalne distance ili povećanja neizvesnosti) imati mnogo veći uticaj na ukupna privredna kretanja nego što se to prvobitno predviđalo.

Naročito zato što su sada ekonomski problemi koji su prvobitno pogodili nekoliko grana (najjače turizam, transport i ugostiteljstvo) počeli da se šire kroz celu privredu. Šta se trenutno dešava kada je reč o ekonomskim merama u borbi protiv pandemije?

Ekonomist predstavio nove projekcije za globalnu privredu

Nedavno je i *Economist Intelligence Unit* (EIU), konsultantska kompanija vezana za čuveni britanski list *The Economist*, predstavila svoje projekcije za najvažnije svetske privrede. Njihove procene su manje katastrofične u odnosu na predikcije JP Morgana ili sličnih investicionih banaka, ali su i dalje veoma zabrinjavajuće.

Procenjena privredna kretanja u odnosu na prethodni kvartal; izvor: EIU

Evropu i SAD izgleda čekaju veoma nezgodna vremena u narednih nekoliko meseci. Međutim, ono što uliva malo optimizma jeste stanje u Kini koja je imala veliki pad ekonomskih aktivnosti tokom prvog kvartala (Q1) usled mera za suzbijanje virusa, da bi potom zabeležila njihov značajan rast kada se krenulo sa popuštanjem mera. Ovaj rast u Q2 u odnosu na prethodni je ipak posledica niske statističke osnovice, i stanje bi delovalo mnogo poraznije kada bi se poredilo sa podacima iz ovog kvartala u prethodnoj godini. I sa ovako brzim oporavkom, najviše čemu bismo mogli da se nadamo ove godine bilo bi samo povratak na staro: EIU procenjuje ukupan rast kineske privrede tokom ove godine na samo 1% BDP-a.

Ipak, u ovom sumornom talasu prednjače Sjedinjene Američke države, gde je čak 6,6 miliona ljudi ostalo bez posla, što je skoro kao cela Srbija. Iako se Španija bila približila SAD po tom broju, u toj evropskoj zemlji trenutno je oko 3,5 miliona ljudi bez posla usled uticaja pandemije.

Nametnuti neoliberalni ekonomski model, koji zahteva drastično

smanjenje ulaganja u javnu potrošnju, što znači i u zdravstveni sistem, demonstrirao je sve svoje nedostatke na jugu Evrope. Španija i Italija, koje su poslednjih decenija strogo sprovodile budžetsku štednju pod palicom Nemačke, danas u vidu leševa na ulicama dobijaju dividende svoje politike. Stanje zdravstvenog sistema u Rusiji nije mnogo bolje, jer se poslednjih godina sprovodila zdravstvena reforma u neoliberalnom duhu, koja je imala za cilj smanjenje broj usko specijalizovanih lekara, a naročito pulmologa, koji su u ovom trenutku Rusiji preko potrebni. Tako je u Rusiji posle ciljanog smanjenja finansiranja pulmologije ostalo svega 1.680 specijalista pulmologa², zato ne čudi da se naposljetku i Rusija pridružila svojim evropskim kolegama u uvođenju drakonskih mera zabrane kretanja svojih građana.

Savezna vlada Nemačke najavila je borbu „neograničenim korišćenjem kredita“ pod povoljnim uslovima koji će biti ponuđeni privredi i društvu. Evropska unija obezbedila je podršku privredi u iznosu od 37 milijardi evra i omogućila državama članicama da prekorače dozvoljene budžetske rashode za subvencije.

Međutim, samo razvijene zemlje imaju mogućnost da usvoje i sprovedu izuzetne mere privrednog oporavka. Većina siromašnih i zemalja u razvoju nema taj ekskluzivitet zbog čega će biti prinuđene da pronađu novac u inostranstvu. Bez obzira na potencijalnu (ne)efektivnost vladinih programa i olakšica privredi, ipak je malo verovatno da će države moći samostalno da se izbore sa negativnim posledicama ekonomske krize izazvane korona virusom. Mnogi ekonomisti smatraju da je na pomolu nova ekonomska kriza koja može nadmašiti globalnu recesiju i veliki ekonomski pad 2007. godine. Postavlja se očekivano pitanje u vezi sa ulogom MMF-a i drugih međunarodnih finansijskih institucija u rešavanju nove krize i paketima pomoći koji će državama biti na raspolaganju.

Ekonomske politike MMF-a i korona virus

Od proglašenja globalne zdravstvene krize, MMF je uspostavio saradnju sa ostalim razvojnim partnerima: Svetskom bankom, Svetskom zdravstvenom organizacijom, Azijskom razvojnom bankom i drugima kako bi zajedno obezbedili adekvatne savete, tehničku pomoć i finansijsku podršku državama. Zbog negativnog uticaja pandemije korona virusa na sve privrede u svetu, Fond je najavio da će obezbediti najmanje 50 milijardi dolara svojim članicama koje se suočavaju sa finansijskim problemima. Takođe, MMF je tražio od lidera Grupe 20 da finansijski podrže napore Fonda da se udvostruče kapaciteti za finansiranje u vanrednim situacijama. Fond je u nekoliko

navrata istakao nedvosmisleni spremnost i opredeljenje pružanja podrške tržištima u usponu i zemljama u razvoju zbog njihove osetljivosti.

Osnovni problem u vezi sa delotvornošću paketa pomoći odnosi se na nemogućnost predviđanja krajnjih ishoda ekonomske krize izazvane pandemijom COVID-19 i realnih finansijskih potreba država. Za Fond bi bilo potencijalno problematično ako bi više država istovremeno zahtevalo kreditnu pomoć.

Posledice COVID-19 na stanovništvo zemalja u razvoju

Istraživači sa Kraljevskog koledža u Londonu upozoravaju na „potencijalni cunami siromaštva“, jer će decenije ekonomskih poboljšanja biti potrebne da se povрати stanje pre pandemije. Uticaji COVID-19 u zemljama u razvoju počinju da se osećaju. „Ekonomist“ je toliko daleko otišao u najavi da ga je nazvao „sledećom nesrećom“, primetivši kako je u proceni krize zane-maren uticaj na najsiromašnije zemlje.

Pad prihoda kao rezultat pandemije COVID-19 mogao bi dovesti da se dodatnih pola milijarde ljudi gurne u siromaštvo, upozoravaju ovi istraživači. Jedino relevantno pitanje je ovo: Kakav će uticaj imati COVID-19 na globalni broj siromašnih?

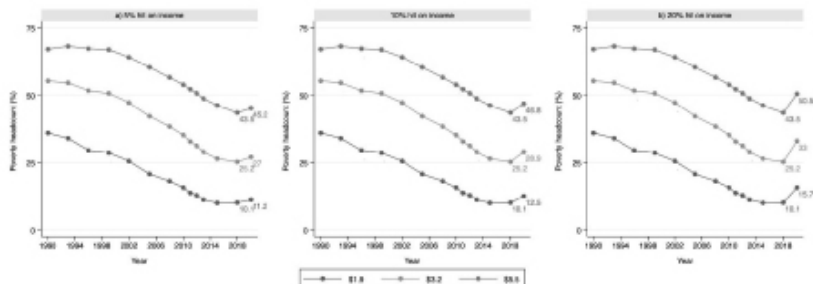
Koliko je poznato do danas, jedine procene uticaja siromaštva COVID-19 u zemljama u razvoju širom sveta su one koje su utvrdile Međunarodna organizacija rada (ILO) i Međunarodni istraživački institut za hranu (IFPRI). Procene ILO-a usmerene su na radno stanovništvo i sugerišu da će u zemljama u razvoju 2020. godine biti između 9 i 35 miliona novih radno siromašnih (na višoj granici siromaštva Svetske banke od 3,20 USD dnevno). Većina će živeti sa srednjim prihodima zemalja u razvoju. IFPRI procenjuje, koristeći tridesetak anketa o domaćinstvima uglavnom iz subsaharske Afrike i Južne Azije, pokazuju da bi usporavanje globalnog BDP-a od 1 procenta povećalo siromaštvo (na nižoj liniji siromaštva Svetske banke od 1,90 USD dnevno) između 14–22 miliona ljudi. Većina njih (dve trećine) su stanovnici sela. Procene ILO-a i IFPRI-a izvedene su iz složenih modela matematičke opšte ravnoteže (CGE) koji procenjuju kako šokovi ponude i potražnje, smanjenja proizvodnje ili promene trgovinskih ili proizvodnih faktora dovode do siromaštva. Šta je sa neposrednim uticajem smanjenja potrošnje na domaćinstva? Pomislite kako milioni neformalnih radnika bez posla idu kući. Najnoviju analizu su izvršili Andi Sumner, profesor međunarodnog razvoja, Eduardo Ortiz-Juarez sa Kraljevskog odeljenja za međunarodni razvoj i Kris Hoi sa australijskog nacionalnog univerziteta. Njihove procene pokazuju da

bi se, bez obzira na scenario, globalno siromaštvo moglo povećati prvi put od 1990. godine, a u zavisnosti od granice siromaštva, takvo povećanje može predstavljati preokret od približno 10 godina napretka sveta u smanjenju siromaštva. Svojom analizom otkrili su da ako prosečna potrošnja ili prihod po glavi stanovnika padne za pet posto, to može dovesti do dodatnih 80 do 140 miliona ljudi koji padaju u siromaštvo. Pad od 10 posto mogao bi gurnuti 180 do 280 miliona ljudi u istu situaciju i u najgoroj - u slučaju scenarija smanjenja od 20 posto, daljnjih 420-580 miliona ljudi moglo bi se naći u siromaštvu. Bili su iznenađeni velikom skalom potencijalnog cunamija siromaštva koji bi mogao da prati COVID-19 u zemljama u razvoju. Ova analizu je objavio Svetski institut za istraživanje ekonomskog razvoja Univerziteta Ujedinjenih nacija (UNU-VIDER). 3

Istraživači sa Kraljevskog koledža su novu procenu uticaja COVID-19 na globalno siromaštvo uradili u kratkom roku zbog direktnih šokova potrošnje. U izradi procene koristili su bazu podataka sa Povcal Net-a Svetske banke - koji ima prednost u većoj pokrivenosti kako u pogledu broja zemalja (oko 160), tako i celokupnog stanovništva države, a ne samo pojedinaca radnog uzrasta.

Razmotrili smo skup kontrakcija potrošnje domaćinstava po glavi stanovnika i upitali šta to može značiti za globalno siromaštvo u tri globalne linije siromaštva od 1,90, 3,20 i 5,50 USD dnevno. Zapanjujuće je bilo otkriće da globalno siromaštvo može porasti za pola milijarde ljudi. Procene pokazuju da bi smanjivanje srednje potrošnje od 5% moglo povećati broj siromaštva na globalnom nivou na 1,90, 3,20 USD i 5,50 USD dnevno za 80–140 miliona ljudi. Smanjenje od 10% moglo bi povećati globalno siromaštvo za 180–280 miliona ljudi. A smanjenje od 20% moglo bi povećati globalno siromaštvo za 420–580 miliona.

Globalne razmere broja siromašnih u periodu 1990–2018. i projekcije:

Izvor: Procene autora zasnovane na Povcal Net-u.

Ove procene imaju i ograničenja. Prvo, imamo skup kontrakcija potrošnje koji se primenjuju u svim zemljama. Ne zna se koji je od ova tri scenarija najbliži konačnoj verziji, a promene potrošnje mogu se razlikovati od zemlje do zemlje. Nadalje, pretpostavlja se da su takve kontrakcije distribucije neutralne. Drugo, ne treba zaboraviti da postoje i drugi kanali prenosa od pandemije do siromaštva, osim promene potrošnje. Treće, postoje i druge vrste siromaštva koje nisu merene, poput nedostataka samog zdravlja koji se ne mogu obuhvatiti gubicima potrošnje.

Ovo otkriće je navelo i Okfam International (konfederaciju 20 nezavisnih dobrotvornih organizacija koje se fokusiraju na ublažavanje globalnog siromaštva), da se obrati svetskim liderima uoči predstojećih ključnih sastanaka Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i ministara finansija G20. Okfam International poziva ministre finansija G20, MMF i Svetske banke da odmah pruže pomoć zemljama u razvoju, te da im pomognu da izvuku siromašne i ugrožene zajednice. Takođe predložio je da ukinu sve isplate dugova država u razvoju za 2020. godinu i podstaknu ostale kreditore da učine isto.

Okfam International takođe upozorava da su žene na prvoj liniji odgovora na koronavirus i da će verovatno biti najteže finansijski pogođene. Žene čine 70 odsto zdravstvenih radnika širom sveta i pružaju 75 odsto neplaćene nege, brige o deci, bolesnicima i starima. Žene su takođe više zaposlene na slabo plaćenim i nesigurnim poslovima i one su u najvećoj opasnosti.

2. Evropska unija - (ne)adekvatan odgovor na pandemiju

Evropska solidarnost, kao jedan od temeljnih osnivačkih principa Unije, pala je na prvom velikom ispitu nakon završetka Drugog svetskog rata. Svaka od zemalja članica trenutno se snalazi sama za sebe i brine isključivo o svojim građanima. Pokazalo se da između razvijenog severa i manje razvijenog juga stoji gotovo nepremostivi procep ne samo ekonomske, već i političke prirode, gde Italija, Francuska i Španija (ukupno 170 miliona stanovnika) nisu u stanju da nametnu svoje političke interese kao prioritetne.

Institucije Evropske unije, u najmanju ruku, nisu u stanju da adekvatno odgovore na velike izazove. Nema jedinstvenog evropskog protokola za borbu protiv koronavirusa, a i da se isti nekim čudom usvoji, praktično sve države bi ga ignorisale. Pokazalo se da je EU za većinu građana jedna udaljena i provizorna politička konstrukcija. Prosečnog Italijana ili Nemca zanima da u kriznim vremenima sačuva svoje sugrađane i kapacitete institucija svoje države, a ne EU.

Decentralizovani zdravstveni sistemi poput onih u Španiji i Italiji pokazali su se nedovoljno funkcionalnim u krizama većih razmera. Za razliku od pravnih barijera koje se mogu relativno lako prevazići kroz instrumente koje dopušta vanredno stanje/situacija, višedecenijski neuravnotežen razvoj regionalnih zdravstvenih sistema doveo je do toga da u nekim delovima posmatranih zemalja ima više medicinske opreme, lekova i sl. nego u drugim i da je to veliki hendikep u situaciji kada je potrebno urgentno reagovati.

Tačno je da je Evropska unija u potpunosti zakazala pred izazovom epidemije, kao što je zakazala i pred migrantskom krizom, ali ono što je još zanimljivije od toga jeste ponašanje stuba EU – Nemačke. Naime, ova stroga, veberovska, gvozdена država koja je okovala Evropu merama štednje, koje sve vreme guše ekonomski rast njenih konkurenata i obezbeđuju joj dominantno mesto u ekonomskoj i političkoj strukturi zapadne Evrope, jednim potezom pera svoje kancelarke obećala je upumpavanje čak 822 milijarde evra u svoju privredu⁴, dok je prethodno izlobirala da se prvi put u istoriji suspenduje evropski Pakt o stabilnosti i rastu⁵, koji je dugoročni pandan ekonomije štednje, ludačka košulja nametnuta svim evropskim zemljama.

Odgovor pojedinačnih država jednak je odgovoru pojedinaca – svako za sebe. Jedino su Rusija i Kina poslale pomoć Italiji. Rusija je to učinila da bi uticala na evropsko javno mnjenje i motivisala članice Evropske unije da joj ukinu sankcije, što se neće desiti čak ni za vreme pandemije, ali i da bi pokazala sopstvenom javnom mnjenju da je Rusija uvek spremna da pomogne svima, pa čak i svojim konkurentima („ko tebe kamenom, ti njega hlebom“ je popularan princip među ruskim biračima). Kina je to učinila kako bi demonstrirala svoju silu („i pored epidemije smo prvi, uspinjemo se na svetski tron“) i blagonaklonost prema onima koje smatra svojim budućim vazalnim partnerima (svojevrnsni azijski *noblesse oblige*).

Mere EU radi oporavka privrede

Evropske vlade najavile su stotine milijardi evra pomoći privredama, kompanijama i radnicima pogođenim posledicama korona virusa, primenjujući oruđa razvijena tokom krize evra i odustajanjem od stroge zabrane državne pomoći, ukazuje. Evropski fiskalni lek za krizu korona virusa, međutim, rizikuje produbljivanje ekonomskih razlika, jer bi fiskalno stabilnim zemljama poput Nemačke i Holandije mogao pomoći da prevaziđu ekonomsku krizu, ali i da destabilizuje zemlje s mnogo većim dugom kao što je Italija. Ministri finansija EU su rekli da već najavljeni planovi fiskalnih podsticaja iznose jedan odsto BDP-a u 2020. i da podrška likvidnosti preko garancija

vlada i odloženog plaćanja poreza čini najmanje 10 odsto BDP-a EU, uz podsećanje da je na početku finansijske krize 2008. EU upumpala 200 milijardi evra u privredu, što je bilo oko 1,5 odsto BDP-a.

Nemačka kao najveća evropska privreda najavila je najveće mere, tako što bi Vlada mogla da obezbedi potencijalno neograničeno finansiranje pogođenih kompanija, uključujući mere koje su pomogle da ta zemlja pre deset godina skoro bez ožiljaka prođe finansijsku krizu. Centralni deo plana Berlina je 550 milijardi evra programa zajmova i garancija zajmova za kompanije, mada je vlada naglasila da nema ograničenja finansijske pomoći.

S druge strane, Italija i Španija, dve zemlje najteže pogođene virusom, više su oprezne. Italija i Francuska takođe planiraju svoje programe pomoći privredi, a o tome se pregovara i na nivou EU, ali za sada neki važniji detalji o njima još nisu objavljeni. Italijanska vlada je najavila plan potrošnje od 25 milijardi evra koji uključuje dodatna sredstva za zdravstvenu zaštitu i suspenziju plaćanja poreza i olakšice na hipoteke za ugrožene kompanije i domaćinstva. Španija je najavila do 200 milijardi evra podrške, uključujući privatne fondove koje vlada želi da mobilizuje, ali samo 17 milijardi evra od ukupne sume biće direktna podrška. Španija je jedna od retkih zemalja EU koja je koliko-toliko uspeła da sačuva svoj suverenitet. Ovo se posebno odnosi na polje međunarodnih odnosa. Tako je Španija uspeła da obezbedi značajnu pomoć od Turske i nije se libila da je preuzme, ne mareći za nikad gore odnose između zvaničnog Brisela i Istanbula, i ne pitajući ostale članice za mišljenje o tome.

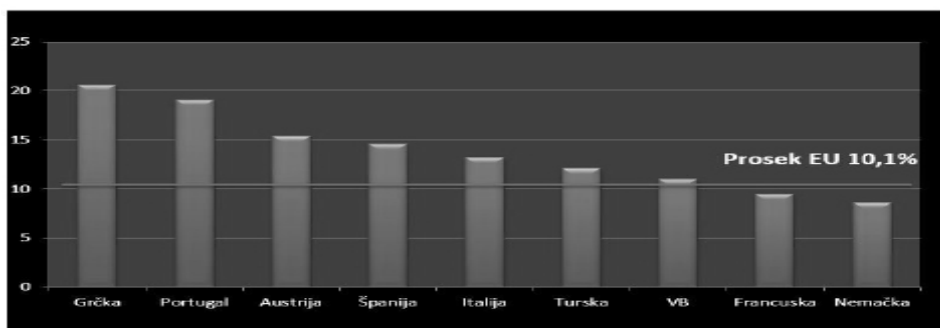
Evropska centralna banka (ECB) najavila je pokretanje novog proširenog programa za otkup obveznica u iznosu od 750 milijardi evra do kraja godine kako bi smirila tržišta uznemirena pandemijom. Cilj otkupa obveznica država i iz privatnog sektora je da smanji troškove pozajmljivanja, i ukazuje da su porasli troškovi pozajmljivanja prezadužene Italije, kao i da se evrozona suočava s drastičnim ekonomskim padom, pošto su mnogi poslovi zatvoreni.

Porast troškova pozajmljivanja je podsetio je na dužničku krizu 2010-12. kada su previranja na tržištu i rast prinosa na obveznice zapretili raspadu monetarne unije. Ta kriza je smirena sličnim obećanjem ECB da će kupovati obveznice zemalja u problemu. Novi program ima ključnu razliku, pošto ne zahteva da članice pristanu na ograničene potrošnje. ECB već ima podsticaje s negativnim kamatnim stopama na depozite od komercijalnih banka i postojećim otkupom obveznica od 20 milijardi eura.

Posledice ekonomske krize u EU

Ekonomska kriza izazvana pandemijom korona virusa u EU, u najoptimističnijem scenariju, umanjice privrede pojedinih država za 3 do 5 odsto, ali bi u velikom broju zemalja mogla da bude još gora. U pesimističnijem scenariju, kontrakcija pojedinačnih ekonomija bi mogla da iznosi i čitavih 10 procenata, navodi se u poslednjoj analizi Bečkog instituta za međunarodne ekonomske studije (WIIW). Pozitivan scenario podrazumeva brzo sprečavanje širenja virusa, početak masovnog testiranja populacije i veliki, koordinisan paket mera na celom kontinentu, dok bi negativna situacija podrazumevala gubitak mogućnosti za spoljno finansiranje ili kolaps zdravstvenih sistema, što bi izazvalo oštre mere štednje. WIIW ocenjuje da će ekonomska kriza trajati između dva i tri meseca, nakon čega će postepeno popuštati. Ključni indikatori za izbegavanje krize predstavljaju individualni kapaciteti državnih zdravstvenih sistema, prostor za fiskalne ustupke, kao i drugi makroekonomski faktori. S druge strane, kriza će u zemljama regiona verovatno izazvati dramatičan pomak ka digitalizaciji ekonomije, zbog čega na duže staze mogu i da profitiraju.

Jedan od sektora koji će biti značajno pogođen usled izbijanja epidemije korona virusom svakako jeste turizam. Ovo se odnosi ne samo na smanjenje međunarodnih putovanja, već i domaćih, kao i prateće ugostiteljske delatnosti: restorane, klubove i kafiće. Sektor turizma, zajedno sa pratećim delatnostima, jedan je od važnih sektora u celoj Evropi – na nivou EU učestvuje u generisanju čak 10% BDP-a. Naravno da je učešće turizma veće u mediteranskim zemljama zbog morskog turizma, ali su značajni i zimski turizam (planine i skijališta), te posete većim gradovima.

Udeo sektora turizma i putovanja u generisanju BDP-a u 2018, odabrane zemlje.

Izvor: World Travel and Tourism Council.

Potencijalna pozitivna stvar u vezi sa ovim je to što postoje određene indicije da na virus može uticati sunce (dakle, ne toplota, već UV zračenje), pa da će to dovesti do stabilizacije stanja i povlačenja virusa kako se bude prolepšavalo vreme, što bi moglo da olakša stanje do početka vrhunca turističke sezone u zemljama koje turizam vezuju za period u kome je moguće kupanje u moru (maj – oktobar). Da li će do toga zaista doći, za sada je samo nagađanje.

3. Republika Srbija u smanjivanju posledica izazvanih pandemijom

Za razliku od prethodnih „kriza je naša šansa“ lupetanja, kao i prvobitnih reakcija da je ovo „najsmešniji virus u istoriji“, jasno je da će ovo imati posledice po našu privredu. Prvo su pogođeni turizam i ugostiteljstvo, jer se otkazuju aranžmani, a ljudi manje izlaze u restorane i barove. Sledeća na redu može biti industrija zbog prekida lanaca snabdevanja. Za ovo su važna i privredna kretanja u zemljama koje su naši najvažniji trgovinski partneri, među kojima se nalazi i Italija. Bez rasta ove godine u privredi Italije, ili uz moguću recesiju, biće pogođene i naše fabrike koje izvoze na tamošnje tržište. Međutim, još uvek je rano za ozbiljnija predviđanja o tome koliko će tačno uticaj korona virus imati na našu privredu.

Sa određenom dozom zakašnjenja, Vlada Srbije predstavila je mere za prevazilaženje problema u privredi koji su nastali kao posledica epidemije korona virusa. Ove mere kasne jer su druge zemlje (Italija, Velika Britanija, Nemačka i SAD) već uveliko predstavile svoje mere za pomoć privredi.

Fiskalni savet, nezavisno regulatorno telo, nedavno je objavio radni dokument – Ocena antikriznog programa mera Vlade⁶. Ocena Fiskalnog saveta je da su: mere uglavnom dobre i smislene, ali se to ne može reći i za meru podele 100 evra punoletnim građanima koja nema ekonomsko opravdanje (veliki deo potrošnje će ili biti odložen usled neizvesnosti ili će se preliti na uvoz) i nije socijalno odgovorna (jer novac odlazi svima, a ne samo siromašnima).

Kao problem je navedeno i kašnjenje sa donošenjem i implementacijom ekonomskih mera – dok su druge zemlje bile mnogo agilnije u donošenju ovih mera, a neke od njih čak počele i sa sprovođenjem, kod nas su mere tek usvojene. Kašnjenje može da bude preskupa cena za veliki broj malih preduzeća širom zemlje, naročito ako se sa primenom glavnih mera počne tek od druge polovine maja, kako je najavljivano. Ovo bi trebalo da posluži kao upozorenje Vladi da nije dovoljno samo najavljivati mere u medijima, već da treba aktivno raditi na njihovoj primeni.

Mere Vlade nisu ništa novo – veoma liče na mere koje se već sprovode širom Evrope. To je zapravo i dobro, jer znači da postoji manja mogućnost da napravimo neke greške pokušavajući da osmislimo neke mere koje su jedinstvene i nikad ranije isprobane.

Da podsetimo, ovaj skup ekonomskih mera obuhvata (Uredba) 7:

1. Poreske olakšice: moratorijum na poreze na zaradu i doprinose za zaposlene, te porez na dobit. Ova sredstva će se isplaćivati počev od naredne godine, bez kamate.
2. Direktno preduzećima zarad očuvanja radnih mesta, u iznosu od 3 mesečne minimalne zarade (mikro i mala) ili pola minimalne zarade (velika preduzeća)
3. Kredite za likvidnost, preko komercijalnih banaka i Fonda za razvoj
4. Isplate pomoći u iznosu od 100 evra svim punoletnim građanima.

Dobra stvar je što su mere usmerene na kratkoročne probleme likvidnosti u privredi i održanje zaposlenosti, usled smanjenja ili potpunog prestanka prometa. U ovakvoj situaciji, mnoga preduzeća prinuđena su da otpuštaju radnike ili da se zatvaraju. Za ovo su najvažnije mere moratorijum na poreze na zaradu i doprinose za radnike tokom trajanja vanrednog stanja, kao i isplata pomoći preduzećima u iznosu minimalne zarade (preduzetnici, mala i srednja preduzeća) i polovine minimalne zarade (velika preduzeća). Ovim praktično preduzeća više nemaju troškove angažovanja radnika, pošto ih na sebe preuzima država, što bi trebalo da spreči otpuštanja.

Vrednost ukupnog predloga mera država je ocenila na 5,1 milijardi evra ili oko 11% BDP-a. Ovo je u skladu sa veličinom programa pomoći privredi u SAD ili Nemačkoj. Ali se postavlja jako važno pitanje kako ćemo sve ovo platiti. To je jasno – velikim zaduživanjem. U najboljem slučaju, ovo će biti samo na kratak rok, pošto će znatan deo namenjenih sredstava da se vrati: moratorijum poreskih davanja za zaposlene ne znači njihov oprost, već kasniju otplatu na rate tokom naredne godine bez kamate.

Slično je i sa šemom za kreditiranje preko banaka: kako preduzeća budu vraćala kredite, tako će se ova sredstva oslobađati. Time će dugotrajan rast javnog duga zapravo biti mnogo manji nego što to izgleda na prvi pogled. Naravno pod uslovom da privredna situacija u zemlji ponovo dođe u normalu. Samo program od 100 evra punoletnim stanovnicima i davanje plata zaposlenima znači trajan rast javnog duga.

Zaključak

Kriza će ponovo unesrećiti male i slabe ekonomije. Kapital, koji se već povlači iz država u razvoju, povlačiće se još brže. Slabe ekonomije će biti na kolenima, jer je njihov kapacitet da pomognu svojoj privredi nedovoljan. Koliko god paradoksalno zvučalo, KoVID 19 je dar s neba za zapadne vladajuće političke i ekonomske strukture. Pandemija će imati razorne ekonomske posledice, ali velika ekonomska kriza je bila neminovna i bez nje. Početak krize jasno se video još u septembru 2019. Pandemija će sada poslužiti da se ta činjenica sakrije, a neugodna pitanja gurnu pod tepih.

Kad pandemija prođe i prebroje se mrtvi, tada će nove, ovog puta ekonomske žrtve doći na red. Finansijskim intervencijama spasiće se velike banke i korporacije, ali će svi drugi doživeti veliki šok. Nezaposlenost će naglo skočiti i najteže će pogoditi najugroženije delove stanovništva – one milione koji nemaju ni zdravstvenu, ni socijalnu zaštitu, ni ušteđevinu, već imaju samo dugove. Žrtve siromaštva niko neće brojati, niti će objavljivati dnevne biltene bolesnih ili umrlih zbog siromaštva. 8

Kriza će ponovo unesrećiti male i slabe ekonomije. Kapital, koji se već povlači iz država u razvoju, povlačiće se još brže. Slabe ekonomije biće na kolenima, jer je njihov kapacitet da pomognu svoju privredu nedovoljan. Niko neće ni primetiti da moćne zemlje koje hiljadama milijardi subvencionišu svoje kompanije, koristeći pandemiju kao pokriće, grubo narušavaju pravila globalne tržišne igre – pravila koja su upravo one postavile. Potom će bogate države i MMF ponuditi pomoć u vidu kredita, nabacujući već zaduženim zemljama novu dužničku omču. Za naštampanu dolarsku ili evro „hartiju” slabe države će još intenzivnije razmenjivati svoja realna dobra – robu, imovinu i resurse.

Pouke za Srbiju

Ukoliko budemo učili iz sopstvenih grešaka i ukoliko naučimo kako da budemo samodovoljni, ova pandemija bi mogla da se pokaže i lekovitom za naše društvo. Ne zna se koliko će još pandemija virusa korona potrajati. Ne zna se ni koliko će se opasnom na kraju pokazati. Ni šta ju je tačno izazvalo, ni šta će je okončati. Ne zna se ni kakve će sve konkretne posledice izazvati kad jednom bude proglašena gotovom. I baš zato što sve to, i još štošta pride, ne znamo, već sada znamo kakvi bi zaključci iz sveg tog haotičnog neznanja morali da budu izvučeni. Da li će i biti, kao i uvek uostalom, drugo je pitanje...

Srbija, razume se, ne može ni da pomisli da može da ima uticaj na ovakav svetski poredak i njegovo popravljavanje, ali može, i mora, da razmisli kako da popravi svoje mesto u njemu. Ako bi ovo zatvaranje granica i uskraćivanje pomoći ičemu moralo da nas nauči, to je da nije raskrinkana samo bajka o evropskoj solidarnosti već i ona o otvorenosti tržišta i slobodi kretanja robe i kapitala. A to znači, u prvom redu, da (ponovo) moramo da naučimo da budemo samodovoljni.

Da možemo da proizvedemo dovoljno hrane za svoje potrebe, da možemo da proizvedemo dovoljno lekova i ostalog neophodnog medicinskog materijala, da možemo sami da proizvedemo i sve ostalo što je potrebno za funkcionisanje čitavog društva, kako u redovnom, tako i u vanrednom stanju. Jer ono ne bi bilo vanredno kada bismo znali kada će nastupiti pa da za njega možemo unapred da se pripremimo. Priprema zato mora da bude neprestana.

Domaći eksperti, zaljubljenici u malu državu i slobodno tržište, objašnjavaće da tu nema govora o otimačini, već da to Zapad investira svoju mukom stečenu štednju. A građani, oni će biti srećni što su „pretekli” – samo nek je glava na ramenu, makar stomak bio i prazan. Varaju se one dobre duše koje veruju da će nas kriza nečemu naučiti i da će svet proći katarzu. Posle pandemije svet će biti još suroviji.

Literatura:

(OECD-Economik outlook Interim Report March 2020) <https://medvestnik.ru/content/news/V-Rossii-ostalos-1680-pulmonologov.html>

WIDER Working Paper 2020/43 - Estimates of the impact of COVID-19 on global poverty - Andy Sumner, Chris Hoy and Eduardo Ortiz-Juarez³

<https://www.thelocal.de/20200323/germany-agrees-on-economic-package-worth-hundreds-of-billions-in-coronavirus-fight>

<https://rs.sputniknews.com/evropa/202003231122143334-eu-prvi-put-u-istoriji->

Fiskalni savet, radni document – Ocena antikriznog programa mera Vlade.

Uredba o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima radi ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled pandemije COVID-19

<https://nkatic.wordpress.com/>

Mile Draganović,

College of social work, Belgrade, Serbia

Emina Borjanić Bolić,

College of social work, Belgrade, Serbia

THE KOVID 19 PANDEMIC AND ITS IMPACT ON POVERTY

Summary

The crisis caused by the COVID-19 pandemic has had its local, regional and international repercussions. In the age of globalization, it is difficult to find an isolated economy, but to make it easier to see the effects of a virus coronary pandemic on the economy, measures taken by various countries and international organizations to remedy them. We have made an artificial division into three segments of analysis. In the first part we write about the impact of the pandemic on the growth of world poverty from the perspective of the world's largest powers, the UN, IMF and other international organizations. We will show their view on the possible consequences of the crisis on world poverty, as well as proposals for measures to overcome them as painlessly as possible. In the second part, we will address this process through the European Union, with all its weaknesses brought to light by the current crisis, from a lack of solidarity to its closure to national borders, resulting in the destruction of the value of the 70-year-old, that is, the creation of the EU. The third part is devoted to the measures of the Government of the Republic of Serbia in preserving the health of citizens and protecting the economy or the economic system.

Keywords: *poverty, CoVID 19, economics, globalization, solidarity*

UTICAJ PANDEMIJE KORONAVIRUSA NA OBRAZOVANJE

Apstrakt: Pandemija koronavirusa 2019-20 je uticala na obrazovne sisteme širom sveta što je dovelo do masovnog zatvaranja škola i fakulteta. Od trećeg aprila 2020. godine preko 1,7 milijardi učenika i studenata prestalo je da pohađa obrazovne institucije zbog njihovog zatvaranja koja je bila posledica odbrane od virusa COVID-19. Preko 180 država je sprovelo zatvaranje obrazovnih institucija na prostoru cele države što je uticalo na 97% svetske populacije učenika. Zatvaranje škola ne utiče samo na učenike, studente, nastavnike i porodice već ima i šire ekonomske i društvene posledice. Zatvaranje škola kao posledice odgovora na COVID-19 osvetlilo je različite društvene i ekonomske probleme kao što su: digitalno učenje, beskućništvo, nedostatak hrane kao i zdravstvena nega, dečija nega, internet, stanovanje i pomoć starima i osobama sa invaliditetom. Uticaj je bio još teži za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice jer je izazvao prekid obrazovanja, probleme sa negom i zbrinjavanjem kao i posledične ekonomske izdatke za porodice koje ne mogu da rade. Kao odgovor na zatvaranje škola UNESCO je predložio sprovođenje programa obrazovanje na daljinu i otvorenih obrazovnih resursa i platforma koje će škole i nastavnici koristiti kako bi bili pristupačni svakom učeniku i na taj način ograničili prekid i remećenje obrazovanja i nastave.

Ključne reči: *obrazovanje, COVID-19, pandemija, obrazovanje na daljinu, digitalno učenje*

Kroz samo nekoliko nedelja, koronavirus (COVID-19) je promenio način na koji su do sada učenici bili podučavani širom sveta. Te promene pokazuju kako bi obrazovanje moglo da se promeni na bolje ali i na gore na duže staze. Kako se koronavirus brzinski širio preko Azije, Evrope, Srednjeg Istoka i SAD-a države su sprovele brze i odlučne mere kako bi ublažile razvoj pandemije u njenom punom obliku.

Sa više od 1,7 milijardi učenika koji ne odlaze u škole i stotine miliona

¹ sasa.stepanovic@asp.edu.rs

koji samostalno uče preko digitalnih platformi ova situacija će preoblikovati školske institucije, ideju o obrazovanju i šta to učenje podrazumeva u 21. veku. Pandemija primorava nastavnike, učenike i roditelje da razmišljaju kritički, rešavaju probleme, budu kreativni, da komuniciraju, sarađuju i budu ažurni. Na ovaj način učenici će da preuzmu odgovornost za svoje učenje, razumeće kako uče, šta vole i kakva im je podrška potrebna. Personalizovaće svoje učenje prema svojim interesovanjima, iako sistem neće jer se obraća „prosečnom“ učeniku, zanemarivajući one učenike iznad i ispod proska (Stepanović, 2018). Iako tehnologija spaja ljude iz njihovih domova, njena ograničenja za učenje su možda u ovom trenutku postala očiglednija. Ova kriza osvetljuje duboke neravnopravnosti ne samo u tome ko poseduje uređaje i pristup internetu što je od ključne važnosti, već i u tome ko je sposoban da sam uči i čiji roditelji imaju vremena da mu pomognu. Na ovaj način shvatamo važnost škole koja ne predstavlja samo mesto za učenje već i socijalizacije, brige i podučavanja, mesto komunikacije i zajedničkog prostora.

Zbog pandemije imamo tehnički uvid u stadijum razvoja ljudskog obrazovanja što je omogućilo promenu od jednostavnog prenošenja sadržaja do boljeg odnosa sa nastavnicima, personalizacije i nezavisnosti. Ali način na koji je promena sprovedena, preko noći, bez ikakve obuke i često bez odgovarajućeg protoka interneta će velikom broju korisnika ostaviti „gorak ukus“ na čitavo iskustvo. Mnogi ljudi će verovatno nastaviti da povezuju onlajn učenje sa zatvaranjem škola i gradova, prisećajući se frustracija dok su pokušavali da pristupe platformi ili pokušavajući da shvate gradivo koje za njih nije imalo smisla. Ovo može biti kratkoročna prilika za kompanije koje obezbeđuju mogućnost digitalnog učenja, ali da bi ovo postao nov metod učenja, trebalo je da bude sproveden na drugačiji, spremniji način.

Kada oluja pandemije prođe, škole bi mogle da dožive revoluciju ovim iskustvom, ali, takođe, da se vrate dosadašnjoj praksi. Ali svet u kome će ljudi tada živeti, pogođen povećanom stopom nezaposlenosti i recesijom, zahtevaće više od toga. Obrazovanje će možda biti sporo promenljivo, ali ekonomija nakon pandemije koronavirusa će to zahtevati.

(Ne)jednakost

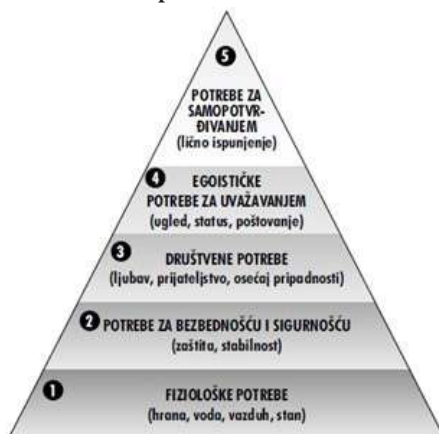
Prelazak učenika širom sveta u digitalni svet učenja je oštro pokazao velike nejednakosti u obrazovnom sistemu, od iznenađujućeg broja dece koja se oslanjaju na školu koja im obezbeđuje hranu i bezbedno okruženje do digitalne podele u kojoj deca bez uređaja i odgovarajuće internet konekcije su odsećena od učenja u potpunosti (Barrett, 2020).

Prema podacima OECD (Organizacija ekonomske kooperacije i razvoja, PISA, 2020) u Sloveniji, Norveškoj, Danskoj, Poljskoj, Litvaniji, Austriji, Švajcarskoj, Islandu i Holandiji preko 95% učenika ima računar koji koristi za praćenje nastave, dok u Indoneziji samo 34% učenika ima pristup internetu. U Američkim državama skoro četvrtina petnaestogodišnjaka iz porodica sa nezavidnim ekonomskim statusom se izjasnilo kako ne poseduje računar za rad. Ove podele će se najverovatnije pogoršati kako porodice budu gubile svoje poslove i ekonomska kriza bude uticala na najmarginalizovanije grupe svakog društva što će uticati i na njihovu decu.

Škole se suoče sa teškim izborom: ako ne sprovode nastavu na daljinu, svi učenici će propustiti višemesečni plan i program; sa druge strane, ako organizuju nastavu na daljinu, znatna grupa dece koja nemaju pristup internetu i računarima će biti izopštena iz nastavnog procesa i na taj način još više gubiti od gradiva.

Jaz među učenicima nije ograničen samo na pristup internetu; radi se i o moći i privilegiji roditelja. Ako uzmemo za primer medicinsku sestru ili dostavljača hrane koji moraju da obavljaju svoje dužnosti i tokom pandemije, oni jednostavno nemaju vremena da pomognu deci za učenje kod kuće. Takođe, svaki roditelj nije dovoljno informatički obrazovan da pomogne svojoj deci da pređu redovne nastave na digitalne platforme za učenje.

Optimizam za usvajanjem tehnoloških metoda učenja je pomešan sa pesimizmom koji se odnosi na (ne)jednakost (Schleicher, 2020). Za razliku od dece iz razvijenih sredina koje će pronaći alate koji su im potrebni uz pomoć roditelja ili tutora, deca iz ekonomsko nestabilnih porodica će se suočiti sa različitim izazovima Maslovljeve hijerarhije (slika 1): nedostatak hrane i skloništa koje su škole obezbeđivale, podrška pri učenju i nedostatak finansijske pomoći koje su ublažavale porodično ekonomsko stanje.

Slika 1. Maslova hijerarhijska potreba

Jasno je da nije jedini problem u pristupu uređajima. Ako učenik ne zna da uči samostalno, ako ne zna da organizuje svoje vreme, ako nema dovoljno motivacije, jednostavno neće biti uspešan u ovakvim uslovima.

OECD (2020) je jedna od mnogobrojnih organizacija koja se zalaže za povećan pristup otvorenim onlajn obrazovnim resursima i platformama za digitalno učenje za učenike i nastavnike. Kako bi škole bile uspešne u sprovođenju ovog vida nastave nastavnicima je takođe potrebna obuka i podrška

Ova kriza takođe naglašava ulogu škole koju ona ima izvan granica obrazovanja. U trenutku kada škole treba da se prilagode novom načinu rada, mnoge su zabrinute na koji način će nahraniti svoje učenike. Okrug Gvinet u Džordžiji, jedan od najvećih školskih oblasti u SAD-u, hrani devedeset hiljada učenika dnevno. Ta oblast je glavni primer kako škole nisu samo obrazovne institucije već i srž društva u Americi (Ngumbi, 2020).

Ova pandemija je stvorila jasnu sliku i o obavezama nastavnika u obrazovnom sistemu. To podrazumeva sve od ispunjavanja svih standarda učenja, sprovođenja nastave preko usavršavanja novih tehnologija i digitalnih platformi kao i brigu za fizičko i emotivno blagostanje svojih učenika. Pandemija je osvestila ljude o izazovima sa kojima se nastavnici susreću i stavila fokus na još jedan jaz, a to je odgovornost i značaj nastavnog kadra (Karp et al, 2020).

Elektronske učionice

Mnoge škole su bile nespремne da pređu na onlajn elektronski sistem rada preko noći. Nastavnici širom sveta se slažu da neprilika koja ih je zadesila im je ipak donela neke prednosti u načinu rada. Jedan od primera je „izokrenuta učionica“² u kojoj učenici stiču osnovne veštine i znanja kod kuće uz pomoć multimedijalnih sadržaja i prezentacija sa platformi, a onda dolaze na onlajn nastavu da nadgrade znanje zajedno sa nastavnikom. Na taj način kada učenici prisustvuju času nastavnici sa njima mogu da rade na višem nivou savladavanja veština, kao što je analiza i evaluacija. Ovaj sistem rada ne predstavlja nov koncept, ali novonastala situacija je primorala njegovo sprovođenje.

Još jedna pozitivna strana jeste postojanje softvera kao što su Microsoft Teams i Zoom, koji omogućavaju nastavnicima da vide svoje učenike u toku rada (UNESCO, 2020a). To im donosi interakciju sa učenicima

² To je pedagoški koncept koji predviđa izmenu u organizovađu nastavnog procesa, a u cilju poboljšanja kvaliteta nastave uz primenu savremene tehnologije. Taj koncept, kao što mu i ime kaže, predstavlja „izokretanje“ naopačke nekih elemenata tradicionalne nastave kao što su predavanja, domaći zadaci i slično.

i povratnu informaciju (feedback) u realnom vremenu. Nastavnicima je sada omogućeno da sa manje uspešnim učenicima rade u miru na privatnom razgovoru i pruže im dodatnu podršku koja im je potrebna, dok ostatak odeljenja nezavisno i samostalno radi na svom zadatku. To bi u bučnoj učionici bilo neizvodljivo. Ovo je dobro došlo i introvertnim i povučenim učenicima koji sada mogu da učestvuju u nastavnom radu osećajući se samouverenije jer ih ne posmatraju njihovi vršnjaci.

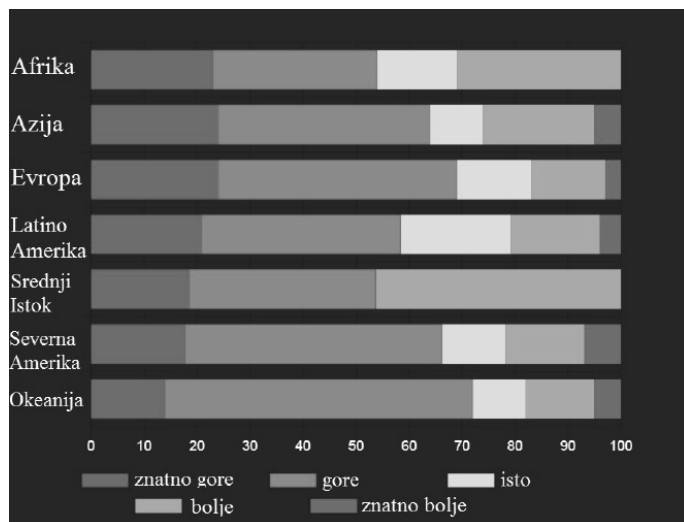
Preusmeravanje na digitalne platforme je prouzrokovalo mnogo izazova, ali je i povećalo samouverenost nastavnika u radu sa tehnologijom i sâm rad na daljinu. Nastavnici pokušavaju i prilagođavaju se neverovatnom brzinom, razmenjujući međusobna iskustva šta se za njih pokazalo kao dobro rešenje, a šta ne (UNESCO, 2020b).

Nastavnici u trenutku pandemije koronavirusa, čini se više nego ikada, razmenjuju iskustva sa svojim kolegama. Svaki nastavnik može da vidi načine na koje njegove kolege rade što inače nije toliko čest slučaj.

Ne postoje pozitivni aspekti za milione učenika koji nemaju pristup internetu ili čije škole i nastavnici nemaju resursa da čak ni isprobaju digitalno učenje. U zavisnosti od toga koliko pandemija bude trajala, vlade država širom sveta će biti prinuđene da nađu kreativne načine da uključe svu decu u obrazovni sistem (Kawano & Kakehashi, 2020).

Primena tehnologije u doba koronavirusa

Ono što će se desiti sa podučavanjem putem tehnologije nakon pandemije koronavirusa zavisi će isključivo od toga kako se kvalitet tehnologije pokazao. Nisu svi optimističkog mišljenja. Kompanije koje se bave tehnološkim obrazovanjem sprovele su različita istraživanja za više od 2000 digitalnih obrazovnih platformi koje se bave obrazovanjem na svim nivoima, od predškolskog uzrasta, preko učenika osnovnih i srednjih škola do studenata i odraslih. U poslenjem sprovedenom istraživanju polovina ispitanika je dala pesimističan odgovor na pitanje koje je glasilo: „Da li će pandemija koronavirusa poboljšati ili pogoršati obrazovni sistem u globalu (HolonIQ, 2020)?“. Rezultati istraživanja prikazani su na slici 2.

Slika 2. Grafički prikaz sprovednog istraživanja o uticaju koronavirusa na obrazovanje u svetu

Po mišljenju stručnjaka pandemija će pokazati kako tehnološko obrazovanje nije uspelo ono u čemu bi trebalo da bude najmoćnije, a to je osnaživanje veze između nastavnika i učenika (Schleicher, 2020). Jako je važno razviti rešenje za tehnološko obrazovanje koje se oslanja na odnos između učenika i nastavnika, a ne samo na puku reprodukciju gradiva. Jasno je da su u ovoj situaciji nastavnici ključ, posebno kod učenika mlađeg školskog uzrasta. Rešenje za uspešnost nastave jesu dobri nastavnici koji mogu da pruže pomoć i podršku, kao i da prenesu gradivo, u kombinaciji sa kvalitetnim sadržajem i dobrom opremljenošću tehnologijom.

Ono što predstavlja svetlu stranu situacije jeste da veliki broj interaktivnih prilagođenih platformi za učenje nisu iskoristile celokupnu situaciju kako bi dodatno zaradile, već naprotiv pomažu da se kriza prevaziđe. Od početka februara veliki broj platformi za učenje je postalo besplatne za korišćenje svim školama i njihovim učenicima (UNESCO, 2020c).

Postoji veliki broj veb stranica koje su se posvetile obrazovnim metodama rada u vreme pandemije koronavirusa prikupivši obimnu građu različitog materijala koji se bavi inovativnim pristupima. Takođe su pripremili bazu odabranih pristupa u obrazovnom radu u kućnom okruženju (primer sajt: www.HundrEd.org). Nije problem u nedostatku alata već u nemogućnosti i nedovoljno načina da se dobre ideje razmene.

Jedan od dobrih primera, u prevazilaženju nedostatka obrazovne tehnologije je Republika Srbija, koja svoje obrazovne sadržaje koji su usklađeni sa planom i programom emituje na nacionalnim frekvencijama kako bi bili

pristupačni svakom učeniku. Kao što je i gore navedeno, kao mana ovog načina rada ističe se obraćanje prosečnom učeniku i nemogućnosti interakcije i povratne informacije, u kojoj bi nastavnik uvideo u toku predavanja da li je učenik razumeo nastavni sadržaj, kako bi mogao da nastavi sa nastavnim planom i programom (Stepanović, 2018). Nastavnicima je ostavljeno malo prostora za pojedinačan rad sa svakim od učenika zbog potrebe da usklade nastavni materijal sa pređenim gradivom na televiziji, usled čega se dešava da se učenicima nagomila previše materijala za samostalni rad, a ne ostavi prostora za vežbanje istog.

Izvan granica tehnologije

Novonastala situacija usled pandemije koronavirusa oštro nas podseća kako su škole u osnovi bazirane na interakciji između nastavnika i učenika, učenika i njihovih vršnjaka kao i nastavnika sa svojim kolegama. Na elektronskoj nastavi nastavnik ne može da stvori pravu sliku o nivou učešća učenika na času kao i uvid u to da li učenik jasno razume pređeno gradivo. Po rečima direktora internacionalne škole u Monci, nastavnike je, u doba pandemije koronavirusa, bilo jako teško odvojiti od svojih učenika i od svojih kolega jer su navikli na čas koji je baziran na međusobnoj interakciji i živom okruženju (Sachdev, prema: Anderson, 2020). Ovo iskustvo u kakvom se do sada nastavnici nisu našli pokazuje snagu zajednice i sposobnost prilagođavanja i međusobne kolaboracije. Ističe se da je prevashodno važna dobrobit samih učenika, njihova sigurnost i sve to uz podršku nastavnika na daljinu.

Ove brze promene u obrazovanju izazvale su određen nivo neprijatnosti, ali su i pokazale nove primere inovacija u obrazovanju. Iako je prerano da sudimo kako će COVID-19 dalje uticati na obrazovni sistem širom sveta, postoje naznake koje sugerišu da bi moglo da ima trajni uticaj na razvojni put inovacija u obrazovanju i procesa digitalizacije.

Dalje će biti prikazana i analizirana tri pravca u kojima bi se obrazovanje u budućnosti moglo preoblikovati (World Economic Forum, 2020):

1. Obrazovanje, primorano na promenu, moglo bi dovesti do iznenađujućih novina

Spore promene u vaspitnoobrazovnim institucijama su i dalje bazirane na tradicionalnom pristupu, sa vekovima starim oblicima predavanja, staromodnim tradicionalnim učionicama i usađenom institucionalnom

pristrasnošću³.

Međutim, COVID-19 je postao pokretač za obrazovne institucije širom sveta da pronađu inovativna rešenja u relativno kratkom vremenskom periodu (Vota, 2020).

Kako bi pomogli sprečavanju širenja virusa, učenici u Hong Kongu su počeli učiti od kuće preko interaktivnih aplikacija. U Kini, 120 miliona Kineza ima pristup materijalu za učenje kroz emisije koje su emitovane uživo na televiziji.

Druga jednostavnija, međutim manje kreativna rešenja su implementirana širom sveta. U jednoj Nigerijskoj školi, standardni asinhroni alati za onlajn učenje (kako što je čitanje materijala preko Google Classroom-a) su dopunjeni sinhronim, lice-u-lice video instrukcijama kako bi se ublažilo zatvaranje škola (World Economic Forum, 2020).

Slično, učenici jedne škole u Libiji su počeli sa usvajanjem onlajn učenja čak i za predmete kao što je fizičko vaspitanje. Učenici su snimali i slali svoje snimke treninga i sportskih aktivnosti svojim nastavnicima kao deo domaćeg zadatka čime su naterani da steknu nove digitalne veštine. Iako je učenicima bilo potrebno svega nekoliko minuta da obave sportsku aktivnost, provodili su sate savladavajući nove tehničke izazove sa kojima se do tada nisu susreli (kao što je snimanje, obrađivanje i slanje videa u određenom formatu) (World Economic Forum, 2020).

Kako je 5G tehnologija sve više prevladala u zemljama kao što su Kina, SAD i Japan, naučnici očekuju da će u budućnosti učenici sve više prihvatiti koncept "učenje bilo gde, bilo kad" u različitim formatima digitalnog obrazovanja (Populo, 2019). Tradicionalno učenje u učionicama biće dopunjeno novim načinima učenja - od emitovanja predavanja uživo do predavanjima različitim inovativnim digitalnim multimedijalnim sadržajima. Učenje bi moglo da postane navika koja je integrisana u svakodnevne rutine.

2. Saradnja između državnog i privatnog sektora ka zajedničkom obrazovnom cilju.

Od ekspanzije koronavirusa nastao je veliki broj koalicija i udruženja (konzorcijuma) sa različitim organizacijama koje im pružaju podršku

³ Institucionalna pristratnost podrazumeva tendenciju u procesu rada ili prakse određenih institucija koja rezultuje u favorizovanju određene društvene grupe i degradiranju druge. Ovo se dešava u svim intitucijama pa čak i u obrazovnom okruženju. Najčešći primeri su rodna ili kulturna pristrasnost. Često se sreće rodna podela uloga gde su devojčice zadužene za čišćenje učionica, a dečeca za teže fizičke poslove, ili od dečeka se češće očekuje da su bolji u sportu a devojčice u urednosti svezaka.

kao što su vlade republika, izdavačke kuće, tehnološki provajderi, mrežni telekomunikacijski operateri. Oni su zajedničkim snagama doprineli digitalnim platformama što je predstavljalo trenutno rešenje u kriznoj situaciji. U zemljama gde je obrazovanje pretežno obezbeđeno od strane vlade, ovo bi mogao da postane prevladavajući značajan trend u budućnosti obrazovanja. U Kini, Ministarstvo obrazovanja je oformilo grupu različitih članova koje će razviti novu platformu sa mogućnošću onlajn učenja, emitovanja posедуjući svoju virtualnu memoriju (cloud). Takođe, zadatak ove grupe je bio da unapredi postojeću obrazovnu infrastrukturu, na čijem su čelu bili Ministarstvo finansija i Ministarstvo informativnih tehnologija (World Health Organization, 2020).

Slično, forum u Hong Kongu je sačinjen od preko šezdeset obrazovnih organizacija, izdavačkih kuća, medijskih kuća koji su obezbedili više od 900 obrazovnih sredstava uključujući video zapise, poglavlja iz knjiga, alate za ocenjivanje i samoprocenu i besplatna savetovaništa (World Health Organization, 2020).

Slične primere imamo i u Republici Srbiji gde je Visoka škola socijalnog rada u Beogradu organizovala besplatno onlajn psihološko savetovanište za svoje studente, gde studenti imaju priliku da razgovaraju sa sertifikovanim psihoterapeutima kroz psihološki savetodavni rad kako bi lakše prevazišli krizu situacije koja je izazvala pandemija koronavirusa (VŠSR, 2020).

Kroz ovakve primere jasno je da inovacije u obrazovanju dobijaju pažnju pored tipičnih društvenih projekata organizovanih od strane vlade republika ili neprofitabilnih organizacija. U poslednoj deceniji primećeno je daleko veće interesovanje i ulaganje koje dolazi iz privatnog sektora u obrazovna rešenja i inovacije. Od Microsofta i Google-a iz Amerike, preko Samsunga iz Koreje do Alibabe u Kini, korporacije sve više pridaju značaja edukovanju populacije (Narasimharao, Kanchugarakoppal & Fulzele, 2013). Iako su inicijative do ekspanzije COVIDA-19 bile dosta ograničene i često izolovani slučajevi, pandemija je prouzrokovala mnogo veći obim zajedničkog usmerenja međuindustrijskih koalicija ka zajedničkom obrazovnom cilju.

3. Digitalna podela bi mogla postati još izraženija.

Većina škola pokušava da pronade privremena rešenja u nastavku podučavanja, ali kvalitet učenja dosta zavisi od nivoa i kvaliteta digitalnom pristupu. Na kraju krajeva, u trenutku pandemije, samo 60% populacije na svetu ima pristup internetu (Statista, 2020). Dok su virtuelni časovi na tabletima podrazumevani u Hong Kongu, na primer, mnogi učenici u manje

razvijenim ekonomskim zemljama se oslanjaju na predavanja i zadatke koje dobijaju putem mejla ili WhatsApp mobilne aplikacije. Štaviše, što su pojedine porodice manje finansijski stabilne i digitalno obrazovane, to učenici iz tih porodica više zaostaju za gradivom koje je elektronski plasirano. Kada su časovi održavani preko interneta ova deca često izostaju zbog neposjedovanja digitalnih uređaja i internet usluga. Ukoliko cene pristupa ne padnu, a kvalitet pristupa se ne poveća u svim zemljama, jaz u kvalitetu obrazovanja, i samim tim i socioekonomska nejednakost će u budućnosti biti pogoršani. Digitalna podela bi mogla postati još ekstremnija ako bi pristup edukativnom sadržaju zavisio od pristupa najnovijih tehnologija (World Economic Forum, 2020).

Brzo širenje COVIDA-19 je demonstriralo važnost izgradnje otpornosti (rezilijentnosti) kako bi se suočili sa različitim problemima od pandemijske zaraze sve do brze tehnološke promene.

Pandemija je takođe pružila mogućnost da nas podseti koje veštine su učenicima potrebne u ovom nepredvidivom svetu kao što su donošenje odluka, kreativno rešavanje problema, a možda iznad svega, prilagodljivost. Kako bi ove veštine postale prioritet svim učenicima, rezilijentnost mora biti ugrađena i u obrazovni sistem takođe.

Uticaj promene obrazovnog sistema na porodicu učenika

Ova kratkoročna promena u obrazovnom domenu ostavila je jak uticaj na porodice širom svet. Učenje od kuće ne predstavlja samo ogroman šok za produktivnost i svakodnevne aktivnosti roditelja, već takođe i za društveni i obrazovni život deteta. Na razočarenje mnoge dece, ona ne ostaju svojim domovima kako bi se igrala, već kako bi nastavila svoje obrazovanje u nadi da neće propustiti mnogo u odnosu na ono što je predviđeno nastavnim planom i programom.

Porodica je važna karika u obrazovanju deteta i opšteprihvaćeno je da obezbeđuje važan doprinos kod detetovog učenja, kako su to opisali Bjorklund i Salvanes (2011). Trenutna globalna ekspanzija školovanja kod kuće na prvi pogled izgleda poprilično efektivna i pozitivna. Ali, tipično se ova uloga posmatra kao dodatak svemu onome što dete obradi na školskom času. Roditelji pomažu deci u učenju matematike tako što im navode jednostavne matematičke probleme iz svakodnevnog života ili im osvetljavaju lekcije iz istorije podsećajući ih na putovanja na kojima su obišli važne muzeje i znamenitosti. Ali biti glavni izvor znanja, čak i uz pomoć elektronskog materijala je druga stvar. Iako se mnogi roditelji uspešno snalaze u ovoj ulozi, nije

moguće to generalizovati na celu populaciju. Dakle, iako će globalno školovanje od kuće proizvesti dosta inspirativnih trenutaka, nekih ljutih momenata, nekih smešnih situacija, možda izazvati osećaj frustracije, malo je verovatno da će u proseku zameniti znanje koje bi dete steklo u školi. Još veća poenta je da će postojati znatne razlike u stepenu pomoći koje će porodice moći da pruže svojoj deci tokom učenja. Ključne razlike podrazumevaju (Oreopoulos, 2006) količinu vremena posvećenog učenju nekognitivne veštine roditelja, izvore (npr. nemaju svi mogućnost pristupu najboljim onlajn materijalima) i takođe nivo znanja - nekada je izazovno pomoći detetu da nauči nešto što ni sam roditelj ne razume. Ovo će za posledicu proizvesti povećanu nejednakost znanja među uzrastnim vršnjacima.

Ocenjivanje

Zatvaranje škola i fakulteta ne remeti samo nastavu širom sveta, već utiče i na proces ocenjivanja gde je već veliki broj ispita odloženo ili otkazano. Ocenjivanje u trenutku pandemije COVID-19, posmatrano je kao manje bitno i mnoge obrazovne ustanove su ga jednostavno zanemarile. Ali svrha ocenjivanja je i da se dobije povratna informacija o detetovom napretku. Nedostatak te informacije prouzrokuje nemogućnost prepoznavanja, kako potencijala, tako i teškoće u učenju kod deteta te može ostaviti dugoročne posledice na dete. Andersen i Nilsen (2019) su u svom istraživanju posmatrali posledicu velikog informacionog pada testing sistema u Danskoj. Kao posledica toga određeni broj dece nije mogao da učestvuje u izradi testa. Autori prikazuju da su učenici prilikom izrade testa dve godine kasnije imali povećan rezultat za 9% na testovima iz matematike i čitanja.

Važno je istaknuti da zatvaranje institucija ne utiče samo na ocenjivanje u okviru škola, već i na sve važne javne kvalifikacije koje su otkazane. U zavisnosti od trajanja stanja koje podrazumeva zatvorene obrazovne institucije, širom sveta će najverovatnije biti primenjene slične mere. Jedna potencijalna alternativa za otkazano ocenjivanje jesu predviđene ocene⁴, ali Marfi i Vajins (2020) pokazuju da one često nisu verodostojne, i da među uspešnim učenicima, predviđene ocene za učenike iz nezavidnih ekonomskih sredina su niže nego kod učenika višeg ekonomskog statusa. Drugo rešenje je ocenjivanje od strane nastavnika umesto testova i ispita. Dokazi iz različitih okruženja pokazuju velika sistemska odstupanja između testova i nastavničkog ispitivanja gde smer pristrasnosti uglavnom zavisi od toga da

⁴ Predviđena ocena jeste ocena koju škola ili fakultet učenika veruje da bi učenik na osnovu angažovanja i postignutog rada dobio u normalnim okolnostima.

li dete pripada grupi učenika koja uobičajeno pokazuje bolje rezultate (Burgessleaves, 2013; Rangvid, 2015).

Na primer, ako su devojčice bolje u nekom predmetu, pristrasnost nastavnika je okrenuta ka njima a dečaci su nezavidnijem položaju. Zbog toga što je proces ocenjivanja jako važan za budućnost učenika i njihovo više obrazovanje, prelazak na isključivo subjektivno ocenjivanje može imati potencijalno dugoročne posledice za jednakost mogućnosti u daljem obrazovanju. Takođe je verovatno da budućnosti nekih učenika mogu imati beneficije zbog ovog presedana. Na primer, u Norveškoj je donešena odluka da svi srednjoškolci završne godine dobiju diplomu srednje škole. Maurin i Mekneli (2008) pokazuju da je napuštanje normalnih procedura u ocenjivanju 1968. godine u Francuskoj dovelo do pozitivnih dugoročnih posledica za obuhvaćene generacije tom porcedurom.

Na višem stupnju obrazovanja, mnogi fakulteti zamenjuju tradicionalne ispite sa onlajn alatima za ocenjivanje. Ovo je nova oblast i za profesore i za studente, i ocenjivanje će verovatno imati veću stopu greške nego inače. Istraživanja pokazuju da su kandidati za posao birani, između ostalog, i na osnovu proseka ocena (Piopiunik, 2020). Na osnovu toga uočavamo da je proces ocenjivanja važan ne samo za pojedinca, već i za društvo u celini (Fredrikson, 2018).

Zaključak

Globalno zatvaranje obrazovnih institucija usled pandemije COVID-19 izazvalo je velike (i poprilično nejednake) prekide u obrazovanju učenika, u njihovom ocenjivanju, u otkazivanju kvalifikacionih ispita ili zameni njihovim lošijim alternativama. Zajednička misija svih obrazovnih sistema je ista: to je da se prevaziđe kriza i odgovori na pandemiju sa kojom se suočavamo. Izazov je smanjiti, što je manje moguće, negativan uticaj koji ova pandemija ima na učenje i školovanje i da izgradi iskustvo pomoću kojeg će učenici brže napredovati u procesu učenja. Kako se obrazovni sistemi bore sa krizom, takođe moramo imati na umu kako povratiti raniji snažan sistem sa novim osećajem odgovornosti svih aktera i boljim razumevanjem i osećajem važnosti i potrebe da se prevaziđu razlike u mogućnostima i obezbedi da svi učenici imaju podjednake šanse za jednakim obrazovanjem.

Sa razvojem situacije iz dana u dan, države se bore različitim pristupima da smanje uticaj pandemije na obrazovanje. Preduzimaju mere kako bi označili društvenu dimenziju ove krize koja utiče na živote učenika na bezbroj načina. Đaci su odvojeni od svojih vršnjaka i od ključne važnosti je obez-

bediti njihovo blagostanje i zaštititi njihovo mentalno zdravlje kao i pružiti dodatnu pomoć porodicama, nastavnicima i negovateljima. U ovom trenutku obrazovanje podrazumeva drugačiju strukturu, format i dimenziju, posebno u razvijenim zemljama. Ovim se ističu i pozitivni aspekti internet sadržaja i njegove globalne sveobuhvatne primene koji su do sada bili stavljeni u negativnu konotaciju zabave i razonode. Obrazovne institucije bi trebalo da se prilagode situaciji u vremenu pandemije kako bi ponudile kvalitetno obrazovanje kroz nerezidencijalni format. To će omogućiti da studenti i učenici mogu da nastave svoje učenje čak iako se suoče sa teškim vremenima kakva doživljavaju za vreme pandemije koronavirusa.

Literatura

- Andersen, S. C., & Nielsen, H.S. (2019). *Learning from Performance Information*, Journal of Public Administration Research and Theory.
- Anderson, J. (2020). *The coronavirus pandemic is reshaping education*. Retrieved from Quartz website: <https://qz.com/1826369/how-coronavirus-is-changing-education/>
- Barrett, S. (2020). *Coronavirus on campus: College students scramble to solve food insecurity and housing challenges*. CNBC.
- Bjorklund, A. & Salvanes, K. (2011). *Education and Family Background: Mechanisms and Policies*. Handbook of the Economics of Education, Vol. 3.
- Burgess, S. & Greaves, E. (2013). *Test Scores, Subjective Assessment, and Stereotyping of Ethnic Minorities*, Journal of Labor Economics 31(3): 535–576.
- HolonIQ, (2020). COVID-19. *Global Education Outlook Survey*. Retrieved from HolonIQ website <https://globaloutlook.holoniq.com>
- Karp, P. & McGowan, M. (2020). *Clear as mud: schools ask for online learning help as coronavirus policy confusion persists*. The Guardian. ISSN 0261-3077
- Kawano, S. & Kakehashi, M. (2015). *Substantial Impact of School Closure on the Transmission Dynamics during the Pandemic Flu H1N1-2009 in Oita, Japan*. PLOS One. doi:10.1371/journal.pone.0144839. ISSN 1932-6203
- Maurin, E. & McNally, S. (2008). *Vive la revolution! Long-term educational returns of 1968 to the angry students*, Journal of Labor Economics 26(1): 1-33.
- Narasimharao, B., Kanchugarakoppal, S. & Fulzele, T. (2013). *Evolving Corporate Education Strategies for Developing Countries: The Role of Universities*. SCOPUS.
- Ngumbi, E. (2020). *Coronavirus closings: Are colleges helping their foreign, homeless and poor students?* USA TODAY. Retrieved from USA TODAY website: <https://www.usatoday.com/story/opinion/2020/03/17/corona->

virus-closings-can-strand-poor-foreign-homeless-college-students-column/5054621002/2020-03-23.

OECD, (2020). *Tackling coronavirus (COVID-19)*. Retrived from OECD website: <http://www.oecd.org/coronavirus/en/>

Oreopoulos, P., Page, M., & Stevens, A. (2006). *Does human capital transfer from parent to child? The intergenerational effects of compulsory schooling*, Journal of Labor Economics 24(4): 729–760.

Piopiunik, M., Schwerdt, G., Simon, L., & Woessman, L. (2020). *Skills, signals, and employability: An experimental investigation*, European Economic Review 123: 103374.

PISA, (2020). *Novel coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic: increased transmission in the EU/EEA and the UK*. Retrived from European Centre for Disease Prevention and Control website: <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/RRA-sixth-update-Outbreak-of-novel-coronavirus-disease-2019-COVID-19.pdf>

Populo, M. (2019). *5G technology and its influence on Education*. Dlearn RSS website: <https://dlearn.eu/5g-technology-and-its-influence-on-education/>

Rangvid, B. S. (2015). *Systematic differences across evaluation schemes and educational choice*, Economics of Education Review 48: 41-55.

Schleicher, A. (2020). *How can teachers and school systems respond to the COVID-19 pandemic?* Retrived from The Forum Network website: <https://www.oecd-forum.org/badges/1420-tackling-covid-19/posts/63740-how-can-teachers-and-school-systems-respond-to-the-covid-19-pandemic-some-lessons-from-talis>

Statista, (2020). *Global digital population as of January 2020*. Statista website: <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>

Stepanović, S. (2018). *Inkluzija*, Sumatra, Šabac.

UNESCO, (2020a). *Distance learning solutions*. UNESCO website: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/solutions>

UNESCO, (2020b). *How to plan distance learning solutions during temporary schools closures*. UNESCO website: <https://en.unesco.org/news/how-plan-distance-learning-solutions-during-temporary-schools-closures>

UNESCO, (2020c). *290 million students out of school due to COVID-19: UNESCO releases first global numbers and mobilizes response*. UNESCO website: <https://en.unesco.org/news/covid-19-10-recommendations-plan-distance-learning-solutions>

Vota, W. (2020). *10 Educational Technology Solutions for COVID-19 Out-of-School Children*. ICT WORKS website: <https://www.ictworks.org/educational-technology-solutions-covid19-response/#.Xo4udEAzaUk>

Saša Stepanović,
College of Social Work, Belgrade

IMPACT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON EDUCATION

Summary

Pandemic of corona virus in 2019-2020 affected educational systems all around the globe which resulted in mass closure of schools and universities. As of April 3rd 2020, more than 1.7 billion students were out of school due to their closure as a defense from COVID-19. Over 180 countries closed educational institutions across the country, affecting 97% of the world's student population. Not only does school closure affect students, students, teachers and families, but it also has broader economic and social consequences. The closure of schools as a consequence of respond to COVID-19 shed light on various social and economic issues such as: digital learning, homelessness, lack of food as well as health care, child care, the internet, housing and assistance for the elderly and people with disabilities. The impact was even more severe for children with disabilities and their families because it caused education interruptions, problems with care, and consequent economic costs for families unable to work. In response to the closure of schools, UNESCO has proposed the implementation of distance education programs and open educational resources and platforms that schools and teachers will use to make it accessible to every student and thus limit the interruption and disruption of education and teaching.

Keywords: *education, COVID-19, pandemic, distant teaching, digital learning*

Vesna Dukanac¹
 Visoka škola socijalnog rada
 Milenko Čurović,
 Visoka škola socijalnog rada
 Dušica Dukanac,
 Visoka škola socijalnog rada

613.86-053.6
 159.922.8:[616.98:578.834
 Pregledni naučni rad

TEORIJSKI MODELI KRIZE ADOLESCENTNOG DOBA U SUSRETU SA PANDEMIJOM CORONA VIRUSA

Apstrakt: Kriza se, bez obzira na razvojni ili akcidentalni aspekt ispoljavanja, uvek definiše kao prolazna pojava sa velikim kapacitetom za rast i razvoj. Proces razvoja se, u svetlu krize, sagledava kao sukcesivno smenjivanje "ravni" mirnih perioda sa kratkotrajnim burnim periodima krize. Zato je za krizu najjednostavnije reći da je to kratkotrajan, ali do krajnosti zaoštren trenutak u istorijskom, ili evolucionom razvoju u kome se ruše stari obrasci funkcionisanja i traga za boljim i novim rešenjima. U razvojnom smislu adolescentna kriza predstavlja najosetljiviji, ali i najvažniji period u životu kada se svi konflikti i sve nedorečenosti ponovo preživljavaju. Zbog psihofizičkog razvoja i izraženije fluentnosti jezika sve je mnogo dostupnije opservaciji, ali i intervenciji. Superponiranje akcidentalne krize na ovu razvojno normativnu krizu, uvek je potencijalna opasnost. Može da dovede do aktiviranja zrelijih mehanizama odbrane i podsticaja razvoja, ali i do regresije, rušenja labilno uspostavljene ravnoteže i zastoja u razvoju. Bez obzira na uzrast, adolescenti kroz akcidentalnu krizu prolaze kroz tri faze: negaciju realne opasnosti; osećaj zbunjenosti i haosa sa početkom ispoljavanja simptoma, koji dovode do laganog kompromitovanja funkcionalnosti i preplavljenosti strahom do potpunog depresivnog sloma sa različitim dijapozonom manifestovanja. U radu su detaljno objašnjeni i diskutovani pomenuti pojmovi, sa prikazom psihoterapijskih vinjeta, koji podržavaju pomenute teorijske modele.

Ključne reči: *kriza, adolescencija, pandemija*

¹ vesna.dukanac@gmail.com

„Krise su ključni trenuci istorije u kojima suprotnosti između „stvarnog i „mogućeg”, između iskustva i očekivanja, između sadašnjosti i vizije budućnosti postaju toliko očigledne da su promene neizbežne...”

(R. Tom, citat po J. Vlajković)

Uvodna razmatranja

Iako je fenomen krize u medicini poznata još od vremena Hipokrata, svoje mesto pod okriljem psihijatrijsko-psiholoških nauka ovaj fenomen nalazi tek šezdesetih godina prošlog veka. Uvodjenjem novih pristupa, humanistička psihologija postaje „treća sila“ u psihologiji, a psihijatrija, do tada biološko medicinska i psihološka oblast, otvara novi aspekt sagledavanja mentalnih bolesti: socijalni aspekt. Na taj način socijalna psihijatrija započinje treći „revolucionarni“ prevrat u psihijatriji. Fenomen krize, do tada vezivan za nepsihološke nauke, zahvaljujući promenama i novim pravcima u psihologiji i psihijatriji dobija značajno mesto u oblasti mentalnog zdravlja. Zahvaljujući pojmu krize, razvoj i rast sagledavaju se kroz proces smene ravnih period i naglih skokova. Nagli skokovi dešavaju se u periodu krize. Zato se i kaže da je kriza uvek prolazna i da u sebi nosi veliki potencijal rasta i razvoja. Još jedna bitan aspekt krize, u tom potencijalu rasta i razvoja, predstavlja haotičnost i brza smena informacija, koje se teško obrađuju. Upravo taj aspekt krizu povezuje sa dva slična pojma: sa stresom i traumom. Zajednički imenitelj za sva tri pojma predstavlja nesklad između zahteva sredine i mogućnosti individue da na te zahteve adekvatno odgovori. Suštinske razlike između ova tri pojma, predstavlja interpretacija ovog nesklada i značaj koji se toj interpretacije daje (Vlajković, 2005: 22). Trauma, sa svojom personalnom inetrpretacijom, predstavlja raskorak između aktuelnog zbivanja i simboličkog značenja koje takvo zbivanje ima za individuu. Stres, sa svojom situacionom interpretacijom, predstavlja nesklad iniciran zahtevima sredine koji prevazilaze adaptivne mogućnosti. A kriza, sa svojom razvojnom interpretacijom, predstavlja dinamičku spregu konfiguracije spoljašnjeg i subjektivnog značenja (Vlajković, 2005: 26 - 35). Zato se i kaže da trauma i stres naglašavaju patološke potencijale, a kriza razvojne potencijale.

Tako definisana kriza poseduje dva aspekta: očekivane razvojne krize i neočekivane, akcidentalne krize. Kroz razvojne krize prolaze svi, svako

na svoj način. Kroz akcidentalne krize prolaze samo oni koje akcidentalne pojave zadese u životu. Vremensko poklapanje razvojnih i akcidentalnih kriza uvek predstavlja potencijalnu opasnost. Jedna od razvojnih kriza predstavlja adolescentni period. Smatra se da je adolescencija najznačajnija razvojna kriza, jer je to prirodno data druga šansa da se sve nedorečenosti, konflikti i nesporazumi, razreše (Dukanac, 2010). Zbog razvojno-hormonalnog statusa i fluentnosti govornog potencijala sve je dva do tri puta izraženije nego u ranijim stadijuma i samim tim dostupnije opservaciji i tretmanu (Brzev –Čurčić, 1997: 81-87). Opasnost nastaje kada se ta unutrašnja bura i kaos, poklope sa spoljašnjim haotičnim dešavanjima koje akcidentalne krize, poput ratova, elementarnih nepogoda i epidemija, nose sa sobom. Obilje informacija, koje preplavljuje mlad organizam i njihov mentalni prostor, preči da prevaziđe najšire moguće kapacitete obrade i preči u zaustavni aspekt trauma. Kada se svemu tome pridodaju zahtevi prilagođavanja tekovinama tehnološkog razvoja, kojim smo zapljusnuti u ovom veku, ideja i mogućnost opasnosti superponiranja haotičnosti postaje ogromna. Međutim, te nesaagledive granice obilja informacija i haosa, više pogađaju pripadnike srednje generacije, nego adolescente. Današnja deca i adolescenti rastu u drugačijem okruženju nego njihovi roditelji, "ljudi iz prošlog veka" (Dukanac, Nikčević, Trifunović, 2019). To drugačije okruženje, uzrokovano telekomunikacijskim napretkom, iako često može da predstavlja problem, u ovakvim okolnostima ima izvesnih prednosti.

Kriza i njeno uvođenje u oblast mentalnog funkcionisanja

Najjasnije je krizu definisati kao kratkotrajan, ali do krajnosti zaoštren trenutak u istorijskom, ili evolucionom razvoju u kome se ruše stari obrasci funkcionisanja i traga za boljim i novim rešenjima (Vlajković, 2005: 5). U krizi dolazi do: naglog ubrzanja procesa; bujanja novih ideja; rađanja novih rešenja i uspostavljanja novih odnosa vrednosti (Tom, 1987). A proces promene odvija se, kao što je već napomenuto, kroz sukcesivnu smenu mirnih perioda „ravni“ i kratkotrajnih, burnih perioda kriza.

Nakon legitimizacije, koji je pojam krize dobio u istoriji, društvu, politici, evoluciji i medicine, bilo je pitanje dana kada će ona ući i u psihijatriju. Sredinom prošlog veka došlo je do brojnih promena u društvu. Ljudski vek počeo se produžavati, razvojni zadaci počeli su se pomerati ili nekoliko godina ranije (raniji ulazak u pubertet i kod dečaka i kod devojčica) ili nekoliko godina kasnije (kasnije stupanje u brak, kasnije otpočinjanje sa roditeljstvom). Dinamika porodice počela se menjati, pre svega u smislu povećanog broja ra-

zvoda i započinjanja novih bračnih zajednica (Neugarten, 1979). U to vreme i sama psihijatrija bila je u „krizi identiteta“, sa tendencom kritike klasičnih psihijatrijskih postavki, pojave antipsihijatrije i skidanja oreola humanosti sa klasičnih psihijatrijskih institucija. Suštinske promene, koje je pojam krize doneo psihijatriji, ogledale su se pre svega, u promeni shvatanja granice između normalnosti i patologije. Postalo je jasno da granica koja odvaja normalnost od „ludila“ nije oštra i neprobojna. Takođe, postalo je sasvim jasno i legitimno da su moguća kratkotrajna stanja poremećenog funkcionisanja koje ne treba shvatati kao definitivnu patologiju. U etiologiji mentalnih poremećaja, pored medicinskih, velika važnost se poklanjala psihološkim, a od ovog vremena i socijalnim faktorima. Socijalni faktori u etiologiji mentalnih poremećaja počinju da zauzimaju značajno mesto. To pridavanje važnosti socijalnim faktorima, u nastanku mentalnih poremećaja, dovešće i do reorganizacije onog dela zdravstvenog sistema koji se bavi lečenjem mentalnih poremećaja. Psihijatrijske bolnice „...prestaju da budu „kamen temeljac“ koji odvaja ludilo od normalnosti...“ (Neugarten, 1979: 7), osnivaju se dispanzeri za mentalno zdravlje, dnevne bolnice i centri za intervencije u krizi.

Razvojne krize

Teorije razvoja ličnosti, koje u svojoj definiciji priznaju i koriste pojam krize, dolaze do izražaja. Jednu od tih teorija definisao je Erik Erikson kao model razvojnih kriza. Erikson je ljudski razvoj „... predstavio sa stano- višta konflikta, unutrašnjih i spoljašnjih, koje vitalna ličnost mora da prebrodi izlazeći iz svake krize sa više smisla za dobro rasuđivanje i sa uvećanom sposobnošću da „čini dobro“ prema svojim standardima i standardima onih koji mu nešto znače“ (Eriksen, 1968). Istakao je da se razvoj ličnost ne završava u prvim godinama života, već da postoji mogućnost psihološkog rasta i razvoja kroz ceo život od rođenja do ranog senijuma. Celokupan život podelio je na 8 faza. Svaka od tih faza ima svoje specifične zadatke, ali svaka istovremeno predstavlja potencijalno kriznu situaciju. Zato ih definiše terminom razvojna (ili normativna) kriza uz objašnjenje da one nastaju kao rezultat interakcije prirodnih datosti ličnosti i zahteva socijalnog okruženja. Osnovni zadatak svake razvojne krize je restrukturacija postojećeg i uspostavljanje novog sklada. Ovo je težak i komplikovan proces, koji se ne ostvaruje lako i bezbolno, već kroz neravnotežu, nesklad a često i kroz psihopatologiju (Dukanac, 2013: 50). Normativne krize su reverzibilne. Karakteriše ih obilje raspoložive energije koja oživljava uspavanu anksioznost, produbljuje novi konflikt, ali i podržava nove i proširene funkcije Ega (Erikson, 2008).

Osim razvojnih zadataka, svaka razvojno normativna kriza ima: svoje definisane snage Ega nazvane: Vrline; specifične načine svakodnevnog komuniciranja nazvane: Ritualizacije i definisane pravce potencijalne psihopatologije nazvane: Ritualizmi. Najznačajnija razvojno normativna kriza pripada adolescentnom periodu. To je period, kako je već naglašeno, koji predstavlja prirodno datu drugu životnu šansu za reorganizovanje ličnosti. Osnovni zadatak ove normativne krize je početak strukturisanja identiteta, a osnovna opasnost je kriza identita koja može da se produbi do difuzije. Ukoliko se to desi, otvoren je put ka psihopatologiji. Radijus značajnih osoba sa roditelja, prebacuje se na vršnjačku grupu. A prioritet psihosocijalnog modaliteta definiši se kroz zahtev: biti svoj (i deliti sa drugima da bi bio svoj). Uspešan izlazak iz ove normativne krize ogleda se u rečenice „Ja sam ono što sam“, a neuspeh u rečenici „Ja sam ono što priželjkujem da budem“ (Erikson, 2008).

Važnost grupe za adolescenta

Sa razvojnog aspekta, u životu adolescenta postoje dve važne grupe: porodica i vršnjačka grupa. Porodica obezbeđuje osnovne potrebe adolescenta: potrebu za sigurnošću, ljubavlju i podrškom. U njoj preovladava odnos davanja od strane roditelja i primanja od strane adolescenata. Vršnjačka grupa obezbeđuje zajedničke vrednosne sisteme i stavove, određene načine ponašanja i mogućnost razmene sopstvenih iskustava i rešavanja sopstvenih dilema. U ovoj grupi dominira odnos ravnopravnosti i saradnje (Dukanac, 2014: 162). Funkcionisanje vršnjačkih grupa u doba adolescencije, deluje komplikovano, dinamično, napeto i permanentno potencijalno problematično.

Neuklapanje u vršnjačku grupu ili pogrešno uklapanje uvek dovode do problema. Ukoliko adolescent mnogo odsutpa od vršnjaka, može se dogoditi da bude odbačen. S druge strane, ukoliko pokušava da osnove potrebe sigurnosti, ljubavi i podrške zadovolji u grupi vršnjaka, umesto u porodici, može se dogoditi da razvije spremnost u sebi na submisivni odnos potčinjavanja vođi grupe.

Ni u jednom životnom period, kao u adolescenciji, kapacitet uspostavljanja uspešnih odnosa sa vršnjacima nije toliko značajan, kao tada. Ma koliko se međusobno razlikovale, sve adolescente grupe imaju dve zajedničke karakteristike: veliku uniformnost među članovima grupe i određen vid pobune protiv starijih, koji više predstavlja eksternalizaciju unutrašnje revolucije, nego pravu socijalnu pobunu (Dunjić, Vulević, 1997: 193).

Salivan smatra da razvoj drugarstva u grupi vršnjaka podstiče oćanje sopstvene vrednosti. U ovom periodu vršnjaci su mnogo podobniji

izvor sticanja samopouzdanja nego roditelji. Na žalost i ovde važi pravilo: ko je bogatiji, imaće više. Osobe sa visokim poštovanjem, dobrim komunikacionim veštinama, sa sposobnošću bolje procene i preduzimanja inicijative sa umerenim rizikom, imaće veće šanse da ostvare dobre odnose sa vršnjacima i obrnuto. Adolescenti sa suprotnim karakteristikama, osećaću se odbačeno i inferiorno, zauzimaće ulogu žrtvenog jarca. Oni su u većoj opasnosti da razviju dobro utaban put ka patologiji.

Virtuelna grupa

Veliki napredak telekomunikacijske tehnologije, doveo je do sasvim novog načina komuniciranja, koji prevashodno praktikuju današnje mlade generacije. Današnji adolescenti su rođeni u periodu velikog tehnološkog napretka, te ga osećaju kao svoje prirodno okruženje. Virtuelna komunikacija je deo njihove svakodnevne rutine. Ovaj način komunikacije doneo je novi vid ravnoteže između oprečnih potreba za novim iskustvima i izbegavanjem iskustva koja su praćena mentalnim bolom. Regulacija konflikta između ovih oprečnih potreba uvek je praćana anksioznošću. Da bi se olakšala anksioznost javlja se potreba za omnipotencijom. To je obrazac po kome se funkcionišu bez obzira na uzrast, ali je intenziviran u adolescenciji, najbolnijoj fazi u životu i najpodložnijoj raznim psihopatološkim i sociopatološkim pojavama (Dukanac, 2013: 51). Potrebu za omnipotencijom, koja anulira pomenutu anksioznost, online komunikacija na jednostavan način zadovoljava. Zašto? Zato što je to lakši i zaštićeniji vid komunikacije u kojem je moguće sebe doživeti i predstaviti drugačije! I tako se zatvara začaran krug. Adolescenti, u virtuelnoj komunikaciji mogu sebe da predstave pametnijim, uspešnijim, lepšim, a mogu i da prekinu komunikaciju kad god požele. S druge strane, potreba za posećivanjem raznih društvenih mreža, postaje imperativ, jer "... ako te nema na društvenim mrežama, ti ne postojiš...". U redovnim životnim okolnostima, ovo može da dovede do buđenja i strukturisanja raznih psihopatoloških ispoljavanja. Ipak, u okruženju vanrednih okolnosti, gde su komunikacije u realnom svetu korigovane i svedene na neophodni minimum, taj "plišani terorizam tehnike" u vidu virtuelne komunikacije, koji se uvukao u sve pore našeg života, našao je svoju korisnost i donekle olakšao današnjim adolescentima funkcionisanje (Milivojević, Čurović, Dukanac, 2020). Ali samo donekle...

Faze krize kroz koje adolescenti prolaze u aktuelnoj pandemiji sa psihoterapijskim vinjetama

Specifičnost adolescentnog doba prebojava ispoljavanje skoro svih psihopatoloških entiteta. Najupečatljivija je specifičnost ispoljavanja depresivnog poremećaja. Zbog važnosti pozicije centralne narcističke depresije (Vinsent, 1999: 53) u adolescenciji i specifične strukture narcizma u ovom najosetljivijem dobu, adolescenti "ne mogu sebi da dozvole" klasično ispoljavanje depresije u oblike neraspoloženja i tuge. Depresivni poremećaj u adolescenciji često ostaje neprimećen i nedijagnostikovao jer se ispoljava kroz: nagli pad interesovanja i uspeha u školi ili na fakultetu, pojačane konflikte sa roditeljima, vršnjacima, izbegavanje obaveza, bežanje iz škole, povlačenje u sebe, izbegavanje druženja, probleme sa zakonom kao i zloupotrebu alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci ili nehemijskih sadržaja (Bradić, Toševski, 2010: 10). Slično je i sa drugim psihopatološkim, sociopatološkim i kriznim situacijama. U aktuelnoj krizi, izazva noj pandemijom Corona virusa, adolescenti prolaze kroz tri faze. Prva faza predstavlja negaciju realne opasnosti, ispoljenu kroz zadovoljstvo zbog neodlaska u školu ili na fakultet. Drugu fazu ispunjava osećaj zbunjenosti i haosa zbog trajanja situacije u kojoj počinju da se mešaju doživljaji odmora (raspusta), obaveza i neizvesnosti. U ovoj fazi počinje ispoljavanje prvih, blažih, simptoma. Treća faza je završna faza sloma odbrambenih mehanizama sa preplavljenosti strahom i depresijom, ali sa specifičnim načinom ispoljavanja. U sporadičnim razgovorima sa adolescentima i njihovim roditeljima, koji su se obratili za savet i pomoć, došlo se do ove podele.

Prva faza: negacija realnosti ispoljena kroz osećaj zadovoljstva i sreće zbog nemogućnosti odlaska u školu i ideje produženog raspusta ispoljava se u većini slučaja bilo da se radi o mladim adolescentima u višim razredima osnovne škole, adolescentima srednje škole ili studentima.

Ema ima 11 godina, prvo je od dvoje dece četvoročlane porodice, koja živi u proširenoj porodici sa očevim roditeljima u velikoj porodičnoj kući. Uspešna je učenica VI razreda OŠ i V razreda muzičke škole. Opisujući vanredno stanje kaže: "...meni kao da se ništa ne dešava, takav mi je osećaj, kao da sam na raspustu i da ove pandemije uopšte nema...". Teže joj je da prati nastavu preko TV, ne shvata poentu toga, "...kad je kao raspust...u školi sve zapamtim na času i kod kuće samo obnovim, a sad moram sve da učim...". Sa vršnjacima se retko čuje, samo sa najboljom drugaricom. Za pomoć i savet obratili su se roditelji, jer je i za njihovu ćerku i za njih ova situacija zbunjujuća. Ne znaju kako da joj

objasne "da na "raspustu", mora da uči". Sve obaveze u obe škole, koje je ranije sama obavljala, sada moraju da je opominju, organizuju i proveravaju....

Vrlo mlad uzrast u kome još nije počelo da se strukturiše apstraktno mišljenje, dovodi do ispoljavanja negiranja, zbunjenosti i početka depresije, kroz oslabljeno interesovanje za školske obaveze, a sve opisano i izrečeno na konkretnom nivou, karakterističnom za razvojni stadijum i funkcionisanje u okviru konkretnog mišljenja.

Iako mala razlika u godinama, ispostavilo se i sada i u ranijim istraživanjima (Dukanac, Džamonja Ignjatović, Milanović, 2011: 14) da čak i prvi razred srednje škole, u odnosu na osnovnu školu, ima kvalitativno bolji i strukturisaniji način razmišljanja i funkcionisanja.

Miloš ima 15 godina, učenik je prvog razreda srednje stručne škole, prvo je od dvoje dece, živi u četvorčlanoj kompletnoj porodici u stanu u jednoj centralnoj beogradskoj opštini. Prvobitno oduševljenje zbog neodlaska u školu, zamenio je osećaj smorenosti, uznemirenosti, strepnje i poremećaj sna. Rekao je: "većina dece, kao i ja mrzi da ide u školu! Prvih dana je bilo super, ali već u trećoj nedelji neodlaska u školu, ma koliko je ona dosadna, počelo je da mi smeta.... navikao sam se da imam svoj termin i svoju rutinu... i smeta mi kad je izgubim...". Za savet su se obratili roditelji zbog dečakove uznemirenosti, preteranog ispoljavanja brige i nesanice. Miloš je petnaestak dana od početka vanrednog stanja počeo da verbalizuje intenzivnu brigu za mlađeg brata, za roditelje, baku... insistirao je na preciznom praktikovanju preporučenih higijenskih mera i na kraju je počeo da ispoljava probleme sa snom: dugo ne bi uveče mogao da zaspi, a tokom noći se često budio. Ujutru bi bio umoran i tokom dana pojačano nervozan. Rekao je u razgovoru: "...vanredno stanje mi je pomoglo da vidim i shvatim koliko mi ljudi oko mene, u stvari znače, koliko mi je tužno kad im se nešto desi... ova situacija jeste problematična, ali mi je pomogla da se zbližim sa onima koje volim..."

Zbog centralne pozicije narcističke depresije u adolescentnom uzrastu, depresija je morala da dobije altruistički oblik brige za druge. Jer to daje osećaj "zrelosti", koji je lakše verbalizovati, nego strah i depresiju kroz klasičan način ispoljavanja. Čak i kada govori o tuzi, on kaže: "... mnogo mi je tužno kad vidim im se nešto desi...", bez personalizovanje osećaja tuge, koji se u njegovim godinama doživljava kao slabost. Kao slabost se doživljava i anksioznost uzrokovana haotičnom percepcijom " na raspustu sam/nisam na raspustu, učim/ne učim... ne znam šta sam i šta se dešava". U ovom trenutku

mnogo je lakše reći "...nedostaje mi škola iako je dosadna...", nego verbalizovati strah od gubitka svakodnevnih Rutualizacija, koje imaju organizujuću funkciju.

Jedan oblik altruizma, kao zrelijeg mehanizma odbrane od anksioznosti, neizvesnosti i depresivnosti primenila je i 16-godišnja Helena, čiji su se roditelji obratili za savet u razrešenju dileme: da li da svojoj ćerci, u ovim okolnostima, dozvole volontiranje u Crvenom krstu.

Helena ima 16 godina, ćerka jedinica ugledne i bogate porodice iz centralne beogradske opštine, učenica IV razreda srednje baletske škole. Od rođenja vaspitivana i negovana u prezaštićujućim uslovima, sa mnogo ulaganja u njeno obrazovanje i ekskluzivna putovanja. Nakon dve nedelje negiranja realnog stanja, nastavka učenja i vežbanja, sa obezbeđenim privatnim časovima u kućnim uslovima, sa redovnim održavanjem kontakta sa vršnjacima, Helena je izjavila da želi da volontira u Crvenom krstu. Roditelji su bili zatečeni idejom da "njihova princeza" izađe u realni "opasni" svet, ide na vrata starijim građanima, izbacuje njihove đubre i kupuje ima namernice. Prosto im je bilo nezamislivo da Helena sve to radi, kad kod kuće to nikada nije praktikovala, niti je neko od nje to tražio. Helena je bila istrajna u svom zahtevu. Nakon nekoliko dana volontiranja, bila je oduševljena, osećala se korisnom, koncentracija i volja za učenjem i vežbanjem ponovo su se vratile. Roditelji nisu čak ni primetili da je njeno funkcionisanje polako počelo da se usporava i da ona postaje sve mrzovoljnija.

Još jedan vid altruizma iskorišćen je u svrhu odbrane od nadolazeće anksioznosti i depresivnosti, a da pri tome, stavrni problemi nisu bili prepoznati ni od strane roditelja, ni od strane adolescentkinje.

Međutim, nisu svi adolescenti prošli ovako, relativno, dobro. Do sada iznete vinjete sa kratkim savetodavnim intervencijama, su primeri dobrog i očekivanog reagovanja na frustraciju i kaos, koji dolaze spolja.

Adolescenti koji su i pre pandemije imali ispoljenu i ozbiljniju psihopatologiju, nisu uspeali ovako dobro da se organizuju.

Tea je mlađe od dvoje dece četvoročlane kompletne porodice, čiji je otac vlasnik ekskluzivnih hotela. Ima 15 godina pohađa I razreda internacionalne škole. Već dve godine je na redovnom jedonedeljnom psihoterapijskom tretmanu zbog ozbiljnih simptoma iz dijapazona opsesivno kompulzivnog poremećaja i sklonosti somatizaciji, ali i sa realno ispoljenim i dijagnostikovanim internističko-endokrinološkim poremećajem, zbog čega ima posebna načina ishrane. Na početku pandemije, nastavila je da dolazi u ordinaciju žaleći se kako je taman

smanjila broj pranja ruku, a sad je teraju da opet poveća učestalost tih rituala. Delovala je opušteno. Međutim, novi vid lečenja somatske problematike, zadesio se baš u vreme početka pandemije. Skoro na samom početku lečenja došlo je do ozbiljnih nuspojava novog načina lečenja, koje svetski priznati endokrinolozi, koji brinu o njenom somatskom zdravlju, nisu mogli da objasne. Tea je skoro sasvim izgubila apetit i za kratko vreme smršala 5 kg. Taj gubitak je doveo do skoro anoreksičnog izgleda. Počela je da oseća vrtoglavice i nestabilnost pri hodu, te je skoro do krajnosti redukovala kretanje. Koncentracija za praćenje online nastave je drastično pala, a na kraju je i san postao problematičan. Nakon kratkotrajnog prekida nastavila je psihoterpijski tretman putem skype-a. Timski je sagledana putem online komunikacije i njoj i njenim roditeljima predložen je prekid medikamentozne terapije somatske problematike. Tea je to odbila! Osim toga, nije bilo moguće ordinirati psihijatrijsku medikamentoznu terapiju, tako da je ostala samo mogućnost intenziviranja psihoterapijskog tretmana. Kroz tako intenziviran rad, uspjela je sebi da priblaži psihološku nadogradnju nuspojava nove somatske terapije, ali samo delimično. Sagledavanje se odvijalo kroz dramatičan plač i negodovanje, a pokušaj prekida samovoljne kompletne izolacije i prekida kretanja, zahtevao je intenzivnu podršku roditelja.

Labilno i delimično uspostavljena ravnoteža normativne krize, brzo se srušila sa interpoliranjem normativne i akcidentalne krize. Preplavljenost neprijatnim osećanjima, dovela je do potpunog pogoršanja, ali i do čvrstog držanja za "uzročnika somatskih tegoba", tj. nove terapije. Ukoliko bi se odrekla nje, izgubila bi "objektivno" opravdanje za svoje somatske tegobe i morala bi da prizna svoju slabost (strah), što je za nju bilo nezamislivo.

Sklonost somatizaciji sa krhkim Ego granicama i labilno uspostavljenom ravnotežom normativne krize, moguće je sresti i u nešto starijem uzrastu. Ukoliko se nedovoljno obrađeni problemi ranijih razvojnih faza dugo ignorišu, kapacitet odbrambenog potencijala ličnosti u jednom momentu počinje da popušta pod naletom zahteva za prilagođavanje.

Saša ima 22 godine, na završnoj godini je poslovnih studija, živi sa starijim, skoro sasvim nefunkcionalnim bratom i majkom. Roditelji su se razveli kad je imao 10 godina. Od kada je počela pandemija, živi sa devojkom kod njenih roditelja u prostranoj porodičnoj kući sa velikim dvorištem. Nakon nekoliko značajnih emotivnih gubitaka, neuspelog pokušaja studiranja u inostranstvu vratio se u Beograd da nastavi studije. Iako se činilo da se i na studijama i emotivno dobro snašao, stalno je osećao pritisak neuspeha i neadekvatnosti. Pre dolaska na psihoterapijski tretman odradio je kompletnu somatsku dijagnostiku sa do-

bijenim zaključkom da su sve somatske tegobe u vidu neizdržljivih glavobolja, vrtoglavica i povremnih poremećaja kretanja, psihičke prirode. Prve dve nedelje ograničenog kretanja izgledalo je da se sasvim dobro organizovao. Boravak sa devojkom u predivnom okruženju delovao je bajkovito, spoljašnji Corona kaos, skoro nije ni primećivao. Ali nakon prolaska "medenog meseca", suočavanja sa realnošću, pri pokušaju kršenja zabrane kretanja, intezivne glavobolje sa kva-zi perceptivnim obmanama su egzacerebrirale. Inteziviranje psihoterapijskog tretmana sa uvođenjem medikamentozne terapije, kako bi se smanjila preplavljenost osećajem straha i omogućilo funkcionisanje psihičke funkcije mišljenja bilo je delotvorno.

Nedovršeni razvojni konflikti se nakupljaju i ponovo dolaze do izražaja u zenitu, ili nešto malo kasnije, pete normativne krize – adolescencije. Kao i u prethodnom prikazu, labilno uspostavljena ravnoteža, bez obzira na zreliji uzrast, stalna je pretnja sloma mehanizama odbrane pri pritisku velikih zahteva. Kao ni prethodna pacijentkinja, ni ovaj adolescent nije samostalno povezivao navalu uznemiravajućih osećanja zbog realne opasnosti akcidentalne životne krize.

Adolescenti koji su skloni bolestima zavisnosti, bilo da se radi o hemijskim ili nehemijskim zavisnicima, procenjeni su u ranijim istraživanjima kao najvulnerabilniji i najnedefinisaniji od svih psihopatoloških entiteta koje srećemo (Dukanac, 2013: 164). Očekivalo se da će kod nekih, od njih, doći do pogoršanja.

Nikola ima 20 godina, student je prve godine fakulteta zdravstvene struke, živi sam, majka ga finansira. Imao je 10 godina kada su se roditelji razveli. Živeo je sa majkom, pa sa bakom (majčinom majkom), sa starijom sestrom i sada je sam. Već nekoliko godina unazad konzumira PAS. Imao je nekoliko ozbiljnih pokušaja lečenja. Jedan je od zagovornika postojanja lakih droga i zahteva legalizacije istih. U periodu restrikcije kretanja, smanjena mu je mogućnost nabavke PAS-a, zbog čega je upotrebu istih morao da smanji. Njegova uznemirenost, bes i agresivnost, progresivno su se povećavali. Za razliku od prethodnih pacijenta, Nikola je verbalizovao povezanost svojih pogoršanja sa vanrednom situacijom, ali u smislu nemogućnosti nabavke PAS-a. Pokušao je sebe da smiri racionalnim objašnjenjem, ali bez uspeha. Intenziviranje medikamentozne terapije i savetodavnog rada donekle je ublažilo hetero i autoagresivnost.

Zavisnost od psihoaktivnih supstanci, uvek postaje poroblematična u kriznim situacijama, ali istovremeno pruža mogućnost "laganog"

smanjivanja upotrebe istih, kod izvesnog broja adolescenata. Međutim, njihova neizdiferenciranost identiteta ostaje problem i psihoterapijski izazov i za adolescenta i za psihoterapeuta

Zaključak

Uvođenje pojma krize u psihijatriju, olakšalo je razumevanje mnogih i razvojnih dešavanja i akcidentalnih problema. Pogotovu je postalo razumljivije zašto superponiranje dva aspekta sagledavanja kriza, može biti pogubno za adolescente u njihovom najosetljivijem period života. Uvođenjem pojma krize istovremeno je i skrenuta veća pažnja značaja adolescentnog perioda u životu.

Kao što definicija krize kaže, to je period u kome dolazi do naglog ubrzanja procesa; bujanja novih ideja; rađanja novih rešenja i uspostavljanja novih odnosa vrednosti. Kriza, izazvana pandemijom Corona virusa, omogućila nam je lakše sagledavanja faza kroz koju adolescenti, različitog uzrasta, prolaze kroz akcidentalnu krizu ovog sadržaja. Važno je naglasiti da postoji istovetnost faza prolaska kroz ovu akcidentalnu krizu, bez obzira na uzrast adolescenta, samo su sadržaji drugačiji. To su jasno ispoljene tri faze: negiranje realne opasnosti; osećaj zbunjenosti i haosa sa početkom ispoljavanja prvih simptoma, koji dovode do laganog kompromitovanja novouspostavljenih obrazaca funkcionisanja i depresivni slom koji se manifestuje specifičnim ispoljavanjima, od zrelijeg pokušaja odbrane u vidu altruizma preko nezrelije somatizacije, do ispoljavanja auto i heteroagresivnosti usled apsitinencijalnog sindroma. Mogućnost intervencije određuje se u odnosu na preteću ili kompletno ispoljenu dekompenzaciju od kraćih savetodavnih intervencija, do intenziviranja ozbiljne psihoterapija, uz pomoć ordiniranja medikamentozne terapije ili bez nje.

Superponiranje akcidentalnih kriza uvek komplikuje normativnu adolescentnu krizu, ali ispoljena psihopatologija, u ovom period, uglavnom je prolaznog karaktera, bez obzira na dramatičnost i aktuelnu ozbiljnost ispoljavanja.

Literatura

- Bradić, Z., Toševski Lečić D. (2010). *Prevenција samoubistva i samoubilačkog ponašanja mladih*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Brzev-Ćurčić, V. (1997). Separacija u adolescenciji ... i terapeut. U Ćurčić, V. *Adolescencija revolucija i evolucija u razvoju*. Beogra. IP "Žarko Albulj. str. 81-87.
- Dukanac, V. (2010). *Uticaj indentifikacionog modela na formiranje psihopatologije adolescenata*. Subspecijalistički rad. Beograd, Medicinski fakultet.
- Dukanac, V., Džamonja Ignjatović, T., Milanović, M. (2011). *Konstrukcija i psihometrijska provera upitnika temperamenta i karaktera za adolescente* ATCI -80. Engrami 33. str. 5-17.
- Dukanac, V. (2013). *Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologije adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem*. – doktorska disertacija. Beograd. FASPER BU.
- Dukanac V. (2014). Adolescenti – grupa vršnjaka. U: Ćorić B. *Društvo, grupa i grupna terapija*. Društvo psihoanalitičkih psihoterapeuta Srbije, str.159-171.
- Dukanac, V., Nikčević, Lj, Trifunović, D. (2019). The impact of telecommunication advances on the functioning of individual and family systems, the formation of new systems of values and the changes in the broader social community. In Ilić, V. *Social Politic in Serbia at the Crossroads sf Centuries - International Thematic Collection of Papers*. Belgrade. College of Social Work Belgrade, Crimean Federal University "V.I. Vernadskova". n.467-481.
- Dunjić I., Vulević G.(1997). Grupa vršnjaka – raskrsnica na putu razvoja. U Ćurčić V. *Adolescencija revolucija i evolucija u razvoju*. IP Ž. Albulj. str. 101-107.
- Erikson, E. (1968). *Identity, youth, crisis*. New York, Faber and Faber.
- Erikson, E. (2008). *Identite i životni ciklusi*. Beograd. Zavod za udžbenike.
- Milivoević, T., Čurović, M., Dukanac, D. (2020). Challenges of parental control over social networks: the myth of parents helplessness against the power of the internet. In: Ilić V. *Between Tradition and transition*. College of Social Work Belgrade. In press.
- Neugarten, B. (1979). Time, age and the life cycle. American Jurnal of Psychiatry, 136, p. 887-894.
- Tom, R. (1987). Kriza i katastrofa. U: Kšišov M. *O krizi*, Novi Sad, Književna zajednica
- Vinsent, M. (1999). Kakav kraj za adolescenciju? U: Ćurčić, V. *Adolescencija revoulacija i evolucija u razvoju*. Beograd. IP "Žarko Abdulj" p.71-79.
- Vlajković, J. (2005). *Životne krize, prevencija i prevazilaženje*, Beograd. IP "Žarko Albulj".

Vesna Dukanac,
College of Social Work, Belgrade
Milenko Čurović,
College of Social Work, Belgrade
Dušica Dukanac,
College of Social Work, Belgrade

THEORETICAL MODELS OF ADOLESCENT PERIOD CRISIS WHEN FACED WITH THE CORONA VIRUS PANDEMIC

Summary

A crisis, regardless of the developmental or accidental aspects of its manifestation, is always defined as a temporary phenomenon with a major capacity for growth and development. The process of development, in the light of a crisis, is seen as a successive change of the “plane” of peaceful periods with short-term turbulent periods of the crisis. Therefore, it is easiest to say that the crisis is a short-term, yet to the extreme critical point in the historical or evolutionary development in which the previous forms of functioning are collapsing and the new solutions are being searched for. In the developmental sense, the adolescent crisis represents the most sensitive but also the most important life period when all the conflicts and unsolved issues are being relived all over again. Due to psychophysiological development and a more emphasized language fluency, everything is more available for observation, but intervention as well. The superimposition of an accidental crisis on this developmentally normative crisis is always a potential risk. It can lead to the activation of the more mature defense mechanisms and development encouragement, but also to the regression, the tearing down of the unstably established balance and developmental delay. Regardless of age, adolescents go through accidental crisis in three stages: the negation of real danger; the sense of confusion and the chaos with the onset of symptoms manifestation, which lead to lightly compromised functioning and fear overflow as well as to a complete depression breakdown with different manifestation diapason. In this article the abovementioned terms are explained in detail and discussed, with the representation of psychotherapy vignettes which support the abovementioned theoretical models.

Keywords: *crisis, adolescence, pandemic*

Sanja Đurđević¹,
Visoka škola socijalnog rada, Beograd
Ana Đurđević
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

615.851:004.738
Pregledni naučni rad

ON-LINE PSIHOTERAPIJA –KADA, KAKO, ZAŠTO?

Apstrakt: Problemi življenja razrešavaju se na različite načine, a jedan od njih je i psihoterapija. U ovom radu pažnja će biti posvećena psihoterapiji koja se odvija u virtuelnom prostoru. On-line terapija, kao nova varijacija psihoterapije, kao i svaka nova modalnost, sa sobom nosi raznovrsne mogućnosti ali i izazove i skrivene opasnosti. U radu će biti dat pregled nekih dosadašnjih istraživanja o efikasnosti i efektivnosti on-line psihoterapijskog procesa, kao i kratak osvrt na primenjivost on-line psihoterapije u doba epidemije korona virusa (Covid19).

Ključne reči: *on-line psihoterapija; psihoterapeut; moderne tehnologije; Covid 19*

Uvod

Živimo u neobičnim vremenima. Problemi življenja u takvim vremenima razrešavaju se na različite načine, a jedan od njih je i psihoterapija. Psihoterapija obuhvata niz pristupa i metoda koji uključuju psihološki tretman za mnoge psihološke, emocionalne poremećaje, kao i teškoće u relacijskim odnosima. Psihoterapija kao razgovor između psihoterapeuta i klijenta podrazumeva da psihoterapeut primenjuje više grupa naučnih i iskustvenih postupaka, procedura i metoda kojima bi najbolje pomogao klijentu da na jedan bolji način živi svoj život. Trenutna teorijska i empirijska istraživanja potvrđuju značaj terapijskog odnosa kao presudnog faktora koji utiče na uspešan ishod psihoterapije.

U ovom radu pažnja će biti posvećena psihoterapiji koja je zasnovana na modernim tehnologijama, odnosno koja se odvija u virtuelnom prostoru. Termini koji se koriste za ovu vrstu terapije su: e-psihoterapija ili e-saveto-

¹ djurdjevic.sanja26@gmail.com

vanje (Tate et. al, 2003; Manhal-Baugus, 2001), sajber psihoterapija ili sajber savetovanje (Suler, 2000; 2001; 2008), on-line psihoterapija ili on-line savetovanje (Rochlen et. al, 2004), e-mail terapija (Murphy & Mitchell, 1998). Mi ćemo u radu koristiti termin "on-line terapija", koji će podrazumevati oblik psihoterapije koja se odvija kada su terapeut i klijent na odvojenim lokacijama i svoju komunikaciju ostvaruju posredstvom mrežnih tehnologija. Slične definicije on-line savetovanja kao vrste tehnološkog savetovanja u kom savetnik i klijent nisu u ordinaciji i između njih postoji fizička (geografska) udaljenost, ili kao savetovanje na daljinu u kom savetnici i klijenti koriste elektronske resurse za komunikaciju, mogu se naći i u radovima drugih istraživača (Richards & Timulak, 2013; Zeren, 2015; Chester & Glass, 2006; Bloom, 1998).

On-line terapija, kao nova varijacija psihoterapije, postaje poslednjih godina novo područje rada mnogih psihoterapeuta u svetu i kao svaka nova modalnost sa sobom nosi raznovrsne mogućnosti, ali i izazove i skrivene opasnosti. Zanima nas kakvi su rezultati dosadašnjih istraživanja o efikasnosti i efektivnosti on-line psihoterapijskog procesa. Kao što znamo ove dve pojave ("efikasnost" i "efektivnost") koriste se za opisivanje dve različite vrste istraživačkih studija (Hunslei & Lee, 2007). Češće su studije koje su se bavile analizom efektivnosti odnosno merenjem eksterne validnosti psihoterapijskog procesa (najčešće merenje rezultata u stvarnim kliničkim okruženjima), dok su ređe studije koje su imale za cilj merenje efikasnosti on-line psihoterapije i koje su nastojale da maksimiziraju unutrašnju validnost upotrebom pažljivo kontrolisane postavke i randomizovane grupe za lečenje i kontrolu.

Razvoj on-line psihoterapije

Kao što znamo, u svim svojim fazama razvoja psihoterapija se tradicionalno izvodila licem-u-lice (eng. "face to face"). Mada, moglo bi se reći da je i Frojd povremeno koristio «psihoterapiju na daljinu » tako što je pisao pisma nekim svojim klijentima, kada je mislio da je to klinički korisno. Najraniji vidovi psihološke pomoći na daljinu su programi pružanja saveta putem telefona, razvijeni u okviru programa prevencije suicida šesdesetih godina prošlog veka u Americi. Međutim, sve ove oblike pružanja « psihoterapije na daljinu » možemo smatrati veoma zastarelim u odnosu na današnju on-line psihoterapiju koja se odvija pomoću izuzetno napredne informacijske tehnologije, a zahvaljujući kojoj se u poslednje vreme on-line psihoterapija ekspanzivno širi. Sve više praktičara psihoterapije svoje

terapijske intervencije kreira u virtuelnom prostoru, u prostoru u kom se posredstvom mrežnih tehnologija dešava komunikacija između obučenog profesionalca, psihoterapeuta i klijenta (Richards & Vigano, 2012, prema: Zeren, 2015: 127). Važno je naglasiti da su se uporedo sa ekspanzijom on-line savetovanja i psihoterapije razvijale i smernice za on-line psihološku praksu, te je tako Američka asocijacija za psihologiju (APA) izradila Smernice za praksu telepsihologije (eng."Guidelines for the Practice of Telepsychology")², a sveobuhvatne smernice za on-line psihoterapiju izradilo je i Britansko udruženje za savetovanje i psihoterapiju (eng."Guidelines for Online Counselling and Psychotherapy" (Goss et. al, 2001).

Ekspanzija on-line psihoterapije možda izaziva određenu zabrinutost ili ljutnju kod profesionalaca baš kao i kod laika. Verovatno naročito kod onih koji se pitaju da li će nam računari i internet preuzeti "stvarni" život i da li se ljudski odnosi dehumanizuju sve češćom upotrebom tehnologija za komunikaciju. S druge strane, imamo zagovornike novih tehnologija koji u upotrebi računara i interneta vide pregršt novih, obogaćujućih oblika ljudske interakcije. Složili bismo se mišljenjem autora brojnih radova iz oblasti on-line psihoterapije koji kaže da upotreba novih tehnologija uključuje "nove i obogaćujuće oblike one posebne vrste ljudske interakcije koja se naziva psihoterapija. Na putu ka toj mogućnosti moramo se suočiti sa nekim prilično složenim pitanjima » (Suler, 2001: 96). Suler u svojim radovima postavlja nekoliko značajnih pitanja o kojima je važno razmišljati kada govorimo o primeni on-line psihoterapije. Tako se on pre svega pita da li je etično raditi psihoterapiju u sajber-prostoru? Dalje, da li to što terapeut komunicira sa klijentom preko kucanog teksta (kao što je to u e-mail porukama, čet), pri čemu ostaje uskraćen za sve vrste važnih informacija (poput fizičkog izgleda, jezika tela i glasa), može da dovede do postavljanja pogrešne dijagnoze, a nakon toga i pogrešne procene tretmana ? Kada terapeut ne vidi svog klijenta (u e-mail ili čet komunikaciji) da li je siguran da je osoba sa kojom razgovara zaista ona za koju tvrdi da jeste? Da li je u on-line terapiji moguće potpuno zaštititi privatnost klijenta? Dalje, šta je sa pravnim aspektima kliničkog rada na mreži, šta se dešava kada su klijent i terapeut iz različitih država, u kojima najverovatnije važe različite pravne norme u

² U ovim smernicama telepsihologija se definiše kao pružanje psiholoških usluga koristeći telekomunikacijske tehnologije, koje uključuju, ali nisu ograničene na telefon, mobilne uređaje, interaktivne videokonferencije, e-poštu, chat, tekst i Internet (npr. Veb lokacije za samopomoć, blogovi i društveni mediji). Informacije koje se prenose mogu biti u pisanom obliku ili sadrže slike, zvukove ili druge podatke. Te komunikacije mogu biti sinhrono sa više strana koje komuniciraju u stvarnom vremenu (npr. interaktivne videokonferencije, telefonske veze) ili asinhrono (npr. E-pošta, mrežne table, pothranjivanje i praćenje informacija). Dostupno na : <https://www.apa.org/practice/guidelines/telepsychology>

vezi pružanja psihoterapijskih usluga (tako i on-line psihoterapije kao vrste psihoterapije)? Ovo je važno pitanje, naročito u situacijama kada terapeut napravi grešku ili kada klijent jednostavno ima potrebu da uloži žalbu. Nije nevažno ni pitanje da li su psihoterapeuti u svojim osnovnim obukama iz psihoterapije obučeni i za pružanje on-line psihoterapije ili je neophodno da prođu posebnu sertifikovanu obuku za pružanje ovakve vrste psihoterapije (Suler, 2001).

Nesporno je da je psihoterapija, tradicionalna ili on-line, važan oblik pomaganja ljudima koji imaju psihičke teškoće. Naravno da u vremenu u kome živimo, u kome su nam zahvaljujući tehnologijama mnoge informacije, ali i aktivnosti, dostupnije, možemo da očekujemo sve veće mogućnosti za primenu on-line psihoterapije. Kako kaže Suler možda ćemo čak u « ...budućnosti izabrati da te oblike kliničkog rada ne definišemo kao „psihoterapiju“ ili ćemo možda modifikovati svoje koncepte o tome šta je psihoterapija » (Suler, 2001: 97).

Da pomenemo i to da su mentalne bolesti svakako glavni globalni zdravstveni problem³ i da i Svetska zdravstvena organizacija (WHO) daje preporuke da se u mnogim slučajevima problemi mentalnog zdravlja mogu efikasno lečiti psihoterapijom i savetovanjem. On-line savetovanje se u prevenciji suicida smatra presudnim u globalnoj javno-zdravstvenoj akciji koja je neophodna u borbi protiv visoke stope samoubistava i mentalnih bolesti⁴. Smatra se da su čak i neprofesionalci, odnosno obučeni volonteri, koji pružaju usluge onlajn i telefonskog savetovanja dragoceni izvor emocionalne pomoći za pojedince u krizi (Mishara et. al, 2007). Psihoterapija se uspešno primenjuje i u radu sa zatvorenicima, zavisnicima, migrantima, populacijom starih, ali o oblicima on-line rada sa ovom populacijom nema dovoljno objavljenih dokaza (Arsic, Djurdjevic & Arsic, 2017 ; Milivojević i Đurđević, 2019 ; Đurđević, Šapić i Đurđević, 2020- u procesu).

Istraživanja u oblasti on-line psihoterapije

U dostupnoj literaturi postoji značajan broj empirijskih istraživanja iz oblasti on-line psihoterapije, koja se uglavnom bave pitanjima efektivnosti i efikasnosti on-line psihoterapije, njenih prednosti i ograničenja. Tako su

³ Prema podacima Nacionalnog Instituta za mentalno zdravlje u Americi 43,6 miliona odraslih stanovnika SAD-a (18,1%) ima iskustvo neke mentalne bolesti u određenoj godini. Više na: National Institute of Mental Health, 2015 <https://www.nimh.nih.gov/index.shtml>

⁴ World Health Organization, 2015, Dostupno na: https://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2015/en/

autori jedne velike studije prikupili ogroman broj podataka o on-line savetovanjima i ishodima i pružili kvantitativne dokaze za efikasnost savetovanja sprovedenog na mreži ili putem sms-a. Korišćeni su podaci koji su sadržali milione poruke iz osamdeset hiljada savetodavnih razgovora koje je sproveo stotine savetnika tokom jedne godine. U pitanju su bili savetodavni razgovori (putem sms poruka) sa ljudima u krizi (depresija, samopovreda, samoubilačke misli, anksioznost itd.). Ovi autori su razvili set računarskih metoda koje su bile pogodne za analizu uzorka velikih razmera kako bi proučili na koji su način različiti jezički aspekti razgovora povezani sa ishodima razgovora (prikupljeni naknadnim istraživanjem). Studija je bila usredsređena na analizu strategija razgovora, a ne na svojstva konkretnih pitanja korišćenih u savetodavnoj komunikaciji, a krajnji cilj ove opsežne studije je bio razvoj strategija koje su povezane sa uspešnim savetovanjem: Prilagodljivost, Suočavanje sa nejasnoćama, Kreativnost, Analiza ostvarivanja napretka, Promena perspektive. Nalazi su pokazali da postoje značajne, merljive razlike između uspešnijih i manje uspešnih savetnika u njihovom načinu rada (Althoff, Clark & Leskovec, 2016).

Grupa autora izvršila je meta analizu empirijskih studija koje su objavljene do 2006. godine (ukupno 64 studije), a koje su za cilj imale ispitivanje efektivnosti različitih vidova on-line terapije (ukupan broj klijenta obuhvaćenih ovim studijama je bio 9.764). Nalazi koje su ovi autori izneli upućuju na zaključak da su efekti on-line psihoterapije vrlo slični efektima terapije lice u lice (srednja ponderisana veličina efekta 0,53 – što predstavlja srednji efekat). Ova meta studija pružila je snažnu podršku za usvajanje on-lajn psiholoških intervencija kao legitimnih terapijskih aktivnosti, posebno za lečenje anksioznosti i stresa. Njihov zaključak je (uz sugestiju na određen oprez zbog malog broja posmatranih studija) je da klijenti više preferiraju netekstualne vidove online psihoterapije (upotreba audio i video kanala) u odnosu na tekstualne modove (e-pošta, četa) (Barak et. al, 2006).

Druge studije (Murphy et. al, 2009 ; Zeren, 2015) bavile su se pružanjem dokaza da je sa stanovišta klijenata, on-line psihoterapija jednako efikasna i zadovoljavajuća kao i terapija licem u lice. Takođe i Kilroe je u svojoj studiji merio percepcije i stavove internetskih klijenata prema on-line psihoterapijskoj podršci utvrdivši da su skoro svi klijenti imali pozitivno mišljenje o on-line savetovanju i bili zadovoljni njime (Kilroe, 2010). Slične dokaze pruža i studija koju je, u okviru svoje doktorske teze, sproveo Brown (2012), da klijenti koji su uključeni u on-line psihoterapiju imaju pozitivan stav prema ovoj vrsti terapije, ocenjujući pozitivno i nivoe verbalne i neverbalne komunikacije u on-line susretima sa terapeutom i upotrebu internet

servisa kao modula za komunikaciju (Brown, 2012).

Analizom stepena zadovoljstva klijenta pruženom uslugom on-line terapije i odnosom sa terapeutom bavila se u svom radu grupa autora koja je uporedila sociodemografske karakteristike klijenata koji su koristili on-line savetovanje i njihove percepcije o uspostavljenoj alijansi u on-line seansama sa istim varijablama kod klijenata koji su koristili tradicionalno savetovanje licem u lice (objavljenim u prethodnim istraživanjima). Prema nalazima ove studije on-line klijenti su bile pretežno žene, koje su inače redovne korisnice interneta i kojima je bila važna anonimnost usluge savetovanja. Klijenti koji su koristili on-line savetovanje bili su zadovoljni odnosima i tretmanom na mreži, ali nisu u tolikoj meri kao klijenti koji su prošli tradicionalno savetovanje licem u lice. Kao glavni nedostatak on-line savetovanja ovi autori navode manjak neverbalnih informacija kao i anonimnost (Leibert & Archer, 2006).

I druga istraživanja koja su se bavila analizom zadovoljstva klijenata on-line psihoterapijom putem video linka prijavljuju visok nivo zadovoljstva i slične kliničke ishode kao kod osoba koje su imale psihoterapiju licem u lice (Richardson et. al, 2009; Steel & Garry, 2011).

Aktuelnost on-line psihoterapija u vreme epidemije (covid 19)⁵

On-line terapija je posebno aktuelna tema u kriznim i nesigurnim vremenima, poput jedne kakva postoji u vreme pisanja ovog rada, a to je pandemija korona virusa (ili Covidom 19). Trenutno se od čitave populacije širom sveta zahteva izbegavanje direktnog kontakta sa drugima, ograničena su ili potpuno zabranjena putovanja, osobe koje su zaražene nalaze se u izolaciji, potencijalni prenosici infekcije su u "samoizolaciji". Takva situacija i brojni izazovi koje ona donosi mogu dodatno da pogoršaju probleme koje imaju ranjivi klijenati ili pacijenti sa psihičkim poremećajima. On-line psihoterapija pruža mogućnost za pružanje podrške, makar onim klijentima/pacijentima koji su voljni i u stanju su da se uključe u takav psihoterapisjki proces. Ovu vrstu psihoterapije već praktikuju mnogi psihoterapeuti u svojoj psihoterapijskoj praksi i u redovnim okolnostima. Najnoviji naučni članak grupe autora iz Kine osvrnuo se na urgentne potrebe za razvojem službi mentalnog zdravlja u vreme krize. Oni naglašavaju da je epidemija COVID-19 dovela do toga da su pacijenti, zdravstveni radnici i šira javnost pod ogromnim psihološkom pritiskom koji dovodi do različitih psiholoških problema, zbog čega je neophodno sprovođenje hitnih psiholoških kriznih intervencija.

⁵ Više na: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

U vezi sa epidemijom korona virusa oglasila se i Evropska asocijacija psihoterapeuta (EAP)⁶, koja je objavila na svom sajtu i dostavila putem mail-a svim svojim članovima licenciranim psihoterapeutima, dokument u kom su naznačena neka od najvažnijih pitanja koja terapeuti koji do sada nisu radili on-line terapiju treba da razmotre⁷. U ovom dokumentu se ističe da se internet terapija uglavnom odnosi na četiri formata: telefonska; putem video poziva; strukturirana terapija putem e-pošte i terapija porukama (Instant Messing ili „text-chat“).

Opšte smernice za primenu on-line savetovanja i psihoterapije date u pomenutom dokumentu su⁸:

- Procena rizika (voditi računa o klijentima u riziku od samoubistva i samopovrede; o tome da li on-line terapija može potencijalno da nanese štetu drugima; proceniti psihološki profil klijenta...)

- Poverljivost i sigurnost (npr. "Skype" se ne smatra sigurnim načinom viđenja pacijenata, preporučuje se korišćenje sigurnije platforme (Zoom.us), a klijentima se savetuje da osiguraju da drugi ne mogu čuti zvuk ili videti ekran; da paze da ne govorete preglasno, ako nose slušalice; da koriste sigurnu e-poštu (kao što je npr. Hushmail ili ProtonMail).

- Pravni osnov za rad (ugovor terapeuta i klijenta o on-line radu, da li je rad pokriven pravnim sistemom zemlje u kojoj se odvija on-line psihoterapija; da li on-line psihoterapiju pokriva profesionalno telo za etiku i žalbe; pružiti informaciju da je putem ove vrste terapije nemoguće pružiti hitnu pomoć i dati uputstva kome u hitnim situacijama klijent može da se obrati, pružiti informacije o načinu plaćanja usluge on-line terapije itd)

- Tehničke mogućnosti (terapeutu i klijentu su neophodne tehničke mogućnosti u zavisnosti od medija koji koriste: računar, tablet, pametni telefon (ne preporučuje se), kamera, mikrofoni; moguće slušalice, dovoljna internet podrška...). Potreban je jasan dogovor kada je u pitanju strukturirana e-terapija (e-mail) jer je ona „asinhrona“ tj. nije istovremena. Kod „instant Messaging“ (I.M. - tekst-chat) komunikacija je sinhrona (terapeut i klijent se međusobno dopisuju tokom dogovorenog vremena sesije, uglavnom u istom trajanju kao i u drugim vrstama terapije -50 minuta). Terapeuti bi trebalo da imaju u vidu da za razliku od drugih vidova psihoterapije on-line terapija

⁶ <https://www.europsyche.org/>

⁷ Autor dokumenta je Adrian Rhodes, bivši predsednik EAP-a i trenutno predsedavajući ACTO - „Udruženja za savetovanje i terapiju na mreži“ u UK) Podaci o ACTO dostupni na : <https://acto-org.uk/acto-boardofdirectors/>

⁸ Dostupno na: http://news.europsyche.org/eap_member_information_20_covid-19/EAPonlineGuidance.pdf

zahteva vešto korišćenje kontratransfera.

- Tehnike u radu (različiti klijenti se različito ponašaju pri korišćenju interneta – svakako se razlikuju tzv “digitalni urođenici” - koji su odrasli sa internet svetom od “digitalnih imigranata” - koji su morali da uče kasnije u životu, pa je nekada u on-line psihoterapiji neophodno prilagođavanje teorijske perspektive ili kliničkih tehnika terapeuta. Takođe postoje dokazi da su neki ljudi manje inhibirani kada su na mreži. Različiti psihoterapijski modaliteti mogu - moraju - prilagoditi svoje tehnike - npr. analitička psihoterapija, kognitivno analitička terapija...

- Obučenost savetnika za pružanje on-line savetovanja – s obzirom na to da on-line rad u većini načina vrlo sličan terapiji licem u lice nije neophodna posebna obuka. Ipak se terapeutima preporučuje supervizija od strane supervizora koji poznaje on-line rad ili pohađanje posebne 80-satne obuke koja razvija kompetencije za internetsku terapiju.

U kontekstu naše teme o značaju korišćenja komunikacijskih tehnologija u savetodavnim i psihoterapijskim procesima treba pomenuti i jedan Projekat pod nazivom “Therapi 2.0”, koji je realizovan od 1. septembra 2016. do 31. avgusta 2018. u saradnji sedam zemalja, uz podršku programa Erasmus+Evropske unije. Ovaj projekat je imao za cilj da podigne nivo svesti o potencijalu informacijskih i komunikacijskih tehnologija u području savetovanja i psihoterapije i posluži kao praktičan vodič u to kako se tehnologija može koristiti u terapijskom radu.⁹

U nedavnom istraživanju Američkog psihijatrijskog udruženja više od 36% ispitanika je reklo da je pandemija imala ozbiljan uticaj na njihovo mentalno zdravlje, zbog čega su animirane dodatne službe za pružanje telefonskih i drugih vrsta on-line terapijskih intervencija. U Srbiji, u aktuelnom trenutku epidemije korona virusa (Covid 19) organizovana su brojna on-line savetovaništa i mreže za podršku svima kojima je psihološka pomoć potrebna. Tako je Savez društava psihoterapeuta Srbije organizovao mrežu psihoterapeuta i psihoterapeuta pod supervizijom, koje građani mogu besplatno da kontaktiraju u slučaju potrebe¹⁰, a otvorena su i on-line savetovaništa za pružanje psihološke pomoći studentima na departmanima Fakulteta psihologije, socijalnog rada, političkih nauka i drugih, a na internet se objavljuju brojni tekstovi i blogovi o potencijalima on-line psihoterapije u vreme epidemije¹¹.

⁹ Više o Projektu na: <https://www.ecounselling4youth.eu/brochures/therapy20-flyer-201612-croatian.pdf>

¹⁰ Dostupno na: <https://savezpsihoterapeuta.org/wp-content/uploads/2020/04/Savez-dru%C5%A1tva-psihoterapeuta-COVID19-15.pdf>

¹¹ Dostupno na: <https://asp.edu.rs/2020/03/18/da-li-je-doslo-vreme-za-online-savetova->

Zaključak

U svakom slučaju, indikacije za primenu on-line psihoterapije niko ne dovodi u pitanje, postoje samo veće ili manje kritike ili pohvale na račun ove vrste rada. Psihoterapeuti širom Evrope primenjuju ovaj oblik rada u svojoj praksi, neki od njih su on-line psihoterapiju počeli sprovoditi onda kada su bili primorani (preseljenje klijenta, fizička bolest klijenta, prirodne katastrofe, epidemija i sl.), neki su ponudili ovu opciju rada kao dopunu tradicionalnom "lice u lice" pristupu, neki su potpuno zamenili tradicionalni pristup on-line pristupom. Tradicionalan pristup će se svakako i dalje praktikovati i imati povoljne ishode u radu sa odraslima i starijima dok će on-line psihoterapija (svi njeni oblici) biti verovatno više prihvaćena, a time i učinkovitija, u grupi mlađe populacije, koju popularno zovemo "digitalni urođenici", iz prostog razloga što se njihova svakodnevna, uobičajena komunikacija odvija velikim delom preko mrežnih tehnologija (Instagram, Facebook, Twitter, Whatsapp, Skype, itd.). Naravno, da bi psihoterapeuti i savetnici mogli dopreti do ove grupe mladih ljudi postaje neizbežno da savladaju komunikacioni jezik "digitalnih urođenika".

Literatura

- Arsic, S., Djurdjevic, S., & Arsic, M. Relation Between Quality of Executive Functions, Attention and Religious Beliefs in Elderly Population. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research (IJSBAR)* (2017) Volume 35, No 1, pp 171-181
- Althoff, T., Clark, K., & Leskovec, J. (2016). Large-scale analysis of counseling conversations: An application of natural language processing to mental health. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 4, 463-476.
- Barak, A., Hen, L., Boniel-Nissim, M., & Shapira, N. A. (2008). A comprehensive review and a meta-analysis of the effectiveness of internet-based psychotherapeutic interventions. *Journal of Technology in Human services*, 26(2-4), 109-160.
- Bloom, J. W. (1998). The ethical practice of Web C ounseling. *British Journal of Guidance and Counselling*, 26(1), 53-59.
- Brown, C. (2012). *Online counseling: Attitudes and potential utilization by college students* (Doctoral dissertation, Humboldt State University).
- Chester, A., & Glass, C. A. (2006). Online counselling: A descriptive analysis of therapy

services on the Internet. *British Journal of Guidance & Counselling*, 34(2), 145-160.

Đurđević, S., Šapić, R. i Đurđević, A., Specijalizovana psihoterapija za visoko traumatizovane osobe, *PARADIGMA: Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije*, Izdavač: Visoka škola socijalnog rada, 2020 (u procesu)

Goss, S., Anthony, K., Jamieson, A., & Palmer, S. (2001). Guidelines for online counselling and psychotherapy. *Rugby: BACP Publishing*.

Hunsley, J., & Lee, C. M. (2007). informed benchmarks for psychological treatments: Efficacy studies, effectiveness studies, and beyond. *Professional Psychology: Research and Practice*, 38(1), 21.

Kilroe, C. (2010). A need assessment of potential online counseling service clients (Yayımlanmamış doktora tezi). *University of Calgary, Canada*.

Leibert, T., & Archer Jr, J. (2006). An exploratory study of client perceptions of internet counseling and the therapeutic alliance. *Journal of Mental Health Counseling*, 28(1), 69-83.

Manhal-Baugus, M. (2001). E-therapy: Practical, ethical, and legal issues. *Cyber Psychology & Behavior*, 4(5), 551-563.

Milivojević, T., Đurđević, S. „Psihoterapija starijih osoba: (samo)ograničavajuća uverenja naspram potencijala i mogućnosti“, IX Конгрес психотерапеута Србије - Слобода и психотерапија, Београд, 24-27.10.2019., Зборник апстраката, str. 35.

Mishara, B. L., Chagnon, F., Daigle, M., Balan, B., Raymond, S., Marcoux, I., ... & Berman, A. (2007). Comparing models of helper behavior to actual practice in telephone crisis intervention: A silent monitoring study of calls to the US 1-800-SUICIDE network. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 37(3), 291-307.

Murphy, L. J., & Mitchell, D. L. (1998). When writing helps to heal: E-mail as therapy. *British Journal of Guidance and Counselling*, 26(1), 21-32.

Murphy, L., Parnass, P., Mitchell, D. L., Hallett, R., Cayley, P., & Seagram, S. (2009). Client satisfaction and outcome comparisons of online and face-to-face counselling methods. *British Journal of Social Work*, 39(4), 627-640.

Richardson, L. K., Christopher Frueh, B., Grubaugh, A. L., Egede, L., & Elhai, J. D. (2009). Current directions in videoconferencing tele-mental health research. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 16(3), 323-338.

Richards, D., & Timulak, L. (2013). Satisfaction with therapist-delivered vs. self-administered online cognitive behavioural treatments for depression symptoms in college students. *British Journal of Guidance & Counselling*, 41(2), 193-207.

Rochlen, A. B., Zack, J. S., & Speyer, C. (2004). Online therapy: Review of relevant definitions, debates, and current empirical support. *Journal of clinical*

psychology, 60(3), 269-283.

Suler, J. R. (2000). Psychotherapy in cyberspace: A 5-dimensional model of online and computer-mediated psychotherapy. *Cyber Psychology and Behavior*, 3(2), 151-159.

Suler, J. R. (2000). *The psychology of cyberspace*. Rider University.

Suler, J. R. (2001). Psychotherapy and clinical work in cyberspace. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 3(1), 95-97.

Suler, J. (2008). Cybertherapeutic theory and techniques. *Psychological aspects of cyberspace: Theory, research, applications*, 102-128.

Steel, K., Cox, D., & Garry, H. (2011). Therapeutic videoconferencing interventions for the treatment of long-term conditions. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 17(3), 109-117.

Tate, D. F., Jackvony, E. H., & Wing, R. R. (2003). Effects of Internet behavioral counseling on weight loss in adults at risk for type 2 diabetes: a randomized trial. *Jama*, 289(14), 1833-1836.

Zeren, Ş. G. (2015). Face-to-Face and Online Counseling: Client Problems and Satisfaction. *Education & Science/Eğitim ve Bilim*, 40(182).

Internet izvori:

<https://www.apa.org/practice/guidelines/telepsychology>

<https://www.nimh.nih.gov/index.shtml>

https://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2015/en/

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

<https://www.europsyche.org/>

http://news.europsyche.org/eap_member_information_20_covid-19/EA-PonlineGuidance.pdf

<https://www.ecounseling4youth.eu/brochures/therapy20-flyer-201612-croatian.pdf>

<https://savezpsihoterapeuta.org/wp-content/uploads/2020/04/Savez-dru%C5%A1tava-psihoterapeuta-COVID19-15.pdf>

<https://asp.edu.rs/2020/03/18/da-li-je-doslo-vreme-za-online-savetovanje-i-psihoterapiju/>

Sanja Đurđević,
College of Social Work, Belgrade
Ana Đurđević,
College of Social Work, Belgrade

ON-LINE PSYCHOTHERAPY –WHEN, HOW, WHY?

Summary

Life problems can be resolved in different ways, one of which is psychotherapy. In this paper, attention is given to psychotherapy that takes place in a virtual space. On-line therapy, as a new approach to psychotherapy, as well as every new modality, brings with it various possibilities, but also challenges and hidden risks. This paper provides an overview of the current research on the efficiency and effectiveness of the online psychotherapy process and gives an overview of the use of online psychotherapy in the times of Covid-19 outbreak.

Keywords: *on-line psychotherapy, psychotherapist, modern technologies, Covid 19*

Rosa Šapić¹,

Visoka škola za socijalni rad, Beograd

Sanja Đurđević,

Visoka škola za socijalni rad, Beograd

Anđelija Dimović,

student Filozofskog fakulteta, odsek za psihologiju, Beograd

*159.944.4 613.83
Pregledni naučni rad*

MENTALNO ZDRAVLJE PROFESIONALACA KOJI PRUŽAJU POMOĆ DRUGIMA - BALINT GRUPA KAO LEK

Apstrakt: Profesionalci koji pružaju pomoć drugima svoje probleme sa klijentima "nose kući" i nastavljaju da o njima razmišljaju. Ponekad problematični klijent živi kao nevidljivi član privatnog života pomagača i utiče na njegov ili njen život takođe. Nagomilavaju se osećanja iscpjenosti i zasićenosti poslom, osećanje bespomoćnosti i slično. Na taj način, povećava se rizik od razvijanja sindroma sagorevanja, a i kvalitet života profesionalca dolazi u pitanje. Balint grupa (nazvane su po svom osnivaču psihijatru i psihoanalitičaru Michael Balintu), je verovatno jedna od najranijih metoda stručne podrške koja se obezbeđuje pomagačkim profesijama (lekarima, socijalnim radnicima, psiholozima, pedagogima, vaspitačima). Naročito je namenjena onim profesionalcima koji u svom radu nemaju redovnu superviziju ili drugi oblik podrške, koji osećaju da su usamljeni u svom radu i da im je potrebna podrška u obradi psihološkog sadržaja nastalog u radu sa klijentima. Glavni oslonac Balintove teorije zasnovan je na paralelnim psihičkim procesima gde se kao krajnji cilj dešava da se stav lidera i atmosfera rada u grupi ugrađuju u rad profesionalca i njegov radni prostor. Rezultati istraživanja ukazuju da su profesionalci koji su prošli obuku u Balint grupama, psihološki veštiji i tolerantniji prema klijentima, reflektivniji su i svesniji svojih osećanja. Imaju veći stepen zadovoljstva poslom, sposobniji su u tolerisanju osećaja bespomoćnosti i manje je verovatno da će patiti od „izgaranja“. Takođe omogućava članovima grupe da mobilišu svoju emocionalnu inteligenciju u interesu i svojih klijenata i njih samih.

Ključne reči: *mentalno zdravlje, sindrom sagorevanja, pomagačke profesije, klijenti, Balint grupa*

¹ sapicdr@gmail.com

“Rad profesionalaca u socijalnoj zaštiti, ljudski rečeno, nije lak. Profesionalci su sa jedne strane izloženi pritiscima od strane institucija kojima pripadaju, a s druge strane različitim emocionalnim, najčešće bolnim i traumatičnim iskustvima svojih klijenata. Ovakva iskustva često dovode do indirektno traumatizacije profesionalaca i različitih reakcija kao što su osećanje iscjeljenosti i zasićenosti poslom, osećanje bespomoćnosti i slično. Istraživanja ukazuju da je za prevenciju ovakvih stanja profesionalaca važna podrška u vidu interne i/ili eksterne supervizije, individualne ili grupne supervizije, različitih oblika iskustvenih grupa, gde postoji prostor za refleksiju i razmenu iskustva.”
(Vulević i ostali, 2002)

Profesionalci koji pružaju pomoć drugima svoje probleme sa klijentima “nose kući” i nastavljaju da o njima razmišljaju. Ponekad problematični klijent živi kao nevidljivi član privatnog života pomagača i utiče na njegov ili njen život takođe (Airagnesat all, 2014). Na taj način, kvalitet života profesionalca dolazi u pitanje (de Paiva at all, 2017). Direktno suočavanje sa patnjom, smrću, slušanje iskustava o bolu i brutalnosti je veliki izazov za mnoge profesionalce, naročito na početku karijere (Yuguero at all, 2017). Oni imaju viziju posla koji je u službi bolesnih, slabih i ozleđenih; krenu putem pomagača koji žele da isprate, ali koji često vodi do neprijatnog, stresnog suočavanja sa realnošću rada u sistemu zdravstvene zaštite. Balint grupa je mesto gde se ovaj teret može odložiti putem razgovora o problemu u odnosu terapeut-klijent, i njegovom analizom putem psiholoških metoda (Borrell-Carrio, 2004). Kada pomagači učestvuju u Balint grupi, njihovi klijenti nisu zaista prisutni, ali jesu u umu pomagača (Elder, 2009).

Balint grupa je verovatno jedna od najranijih metoda stručne podrške koja se obezbeđuje pomagačkim profesijama (lekarima, socijalnim radnicima, psiholozima, pedagozima, vaspitačima). Naročito je namenjena onim profesionalcima koji u svom radu nemaju redovnu superviziju ili drugi oblik podrške, koji osećaju da su usamljeni u svom radu i da im je potrebna podrška u obradi psihološkog sadržaja nastalog u radu sa klijentima (Edwards, 2002). U današnje vreme, izuzetno je teško održati emotivnu svežinu, entuzijazam i i radost života.

Profesionalci pomagačkih struka, kao i svi ostali, moraju da brinu

o svom fizičkom, mentalnom i emocionalnom zdravlju, ali često to ne rade (Shorer et al., 2016). Ciljevi grupnih susreta su da ti profesionalci unaprede prepoznavanje i razumevanje sopstvenih emocionalnih reakcija koje će im pomoći u razvijanju strategija za prevenciju sindroma sagorevanja (Hojat et al., 2001). Samim tim, pomagači rade na svom rastu i razvoju, i unapređenju kvaliteta sopstvenog mentalnog zdravlja (Johnson, 2014).

Balint grupe su danas institucionalizovan metod edukacije pomagačkih profesija u svetu i sastavni deo nastave na studijama medicine, specijalizacijama i kontinuirane medicinske edukacije u mnogim Evropskim zemljama. Nazvane su po svom osnivaču psihijatru i psihoanalitičaru Michael Balintu (1896-1970), koji je 1939. godine emigrirao iz Mađarske u Englesku i radio na poznatoj Tavistock klinici u Londonu. Pedesetih godina prošlog veka M. Balint je započeo grupni rad sa lekarima, nakon što je bio zamoljen da radi kao konsultant. Njegova druga žena Enid Balint, inače socijalni radnik, započela je takođe grupni rad sa socijalnim radnicima, kako bi ih stimulisala da bolje razumeju svoje interakcije sa klijentima. Drugi svetski rat (1939-1945), ostavio je tragove i doveo traumatizovane pacijente lekarima primarne zdravstvene zaštite. M. Balint je i sam lečio pacijente sa ratnim neurozama i psihosomatskim reakcijama na traumatu. Psihosomatska oboljenja okupirala su ga kao naučnika, i bio je zainteresovan da druge pomagače podučava psihoanalitičkom razmišljanju.

Prateći umeće psihoanalize, podsticao je članove Balint grupe, da koriste slobodne asocijacije pri razgovoru o svojim klijentima, kako bi iskazali svoje emocije, fantazije i bilo koju misao bez ikakve cenzure. Hteo je da članovi grupe imaju „sveže misli“, i da imaju „hrabrost i za ono što smatraju glupim“ (Balint, 1957). Da bi osećali slobodu za spontane reakcije i komentare, atmosfera grupe treba da bude otvorena i puna poverenja. Uz povratnu informaciju od grupe, izlagač bi dobijao kompleksniju i šarenolikiju sliku o svojoj interakciji sa klijentom, a i uvid u svoj doprinos osnovnoj psihodinamici. To bi omogućilo da može da razvije svežu i novu perspektivu problema i uvid u stanje klijenta.

Voditelji Balint seminara su u početku uvek bili psihoanalitičari; danas grupu mogu voditi stručnjaci za mentalno zdravlje iz svake oblasti. Bez obzira na profesiju, svim Balint voditeljima je potrebna obuka i iskustvo u specifičnoj Balint metodi.

Iako su Michael i Enid Balint bili psihoanalitičari, njihov cilj nije bio da pretvore porodične lekare ili socijalne radnike u psihoterapeute, već da im pomognu da postanu psihološki svesniji. Naučiti da s pažnjom slušamo šta klijent govori, bila je jedna od najvažnijih veština koju su rani članovi Balint

grupe mogli da steknu - u periodu kada je učenje onoga što danas nazivamo komunikacijskim veštinama bilo nepoznato. Knjiga Michaela Balinta *Doktor, njegov pacijent i bolest* (Balint, 1957) postala je ključni tekst u renesansi britanske opšte prakse 1960-ih, a Balintove ideje dostigle su svetsku prepoznatljivost i u ostalim delovima Evrope. Prva Nacionalna Balint udruženja su osnovana krajem njegovog života, u Francuskoj 1967, Velikoj Britaniji 1969, Italiji 1971, Belgiji i Nemačkoj 1974. godine. Balint grupa se takođe pojavila u Americi početkom devedesetih godina prošlog veka, kada je formirana Američka Balint Asocijacija. Godine 1975. oformljena je Međunarodna Balint Federacija (IBF), članica Saveta Evrope, sa ciljem da objedini i koordinira radom Nacionalnih Balint udruženja, postavlja standarde i kriterijume Balint edukacije. Na ovim prostorima je na inicijativu prof. dr M. Kulenovića, tadašnjeg predsednika Balint društva Hrvatske, 1989g. osnovano Jugoslovensko udruženje Balint grupa, koje je postojalo samo godinu dana zbog raspada Jugoslavije (Kulenovic et al., 2000). Potom je 2003. osnovano Balint društvo Srbije, kada su se stekli uslovi prema propozicijama IBF-a. Danas IBF čine dvadeset i dva nacionalna udruženja: Australija i Novi Zeland, Austrija, Belgija, Kina, Hrvatska, Danska, Finska, Francuska, Nemačka, Mađarska, Izrael, Italija, Holandija, Poljska, Portugalija, Rumunija, Rusija, Srbija, Švedska, Švajcarska, Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Američke države. Takođe, postoje i individualni članovi iz Brazila, Kanade, Grčke, Islanda, Norveške i Venecuele.

Michael Balint je vodio neke grupe za studente šezdesetih godina prošlog veka, a u Nemačkoj gde Balint društvo ima preko hiljadu članova, metoda je postala deo nastavnog plana i programa obuke lekara, specijalizanata, studenata medicine, psihologije, socijalnog rada, specijalnih pedagoga. U poslednjih nekoliko godina, Balint grupe se održavaju i za studente u Velikoj Britaniji. Većina profesionalaca pozdravlja priliku da razgovara o sopstvenom radu s klijentima, a nakon nekog vremena počinju shvatati da su međuljudski i emocionalni aspekti savetovanja među glavnim teškoćama kroz koje prolaze tokom svog rada.

Prvobitni članovi Balint grupe bili su lekari koji su se već uspostavili u praksi nekoliko godina. Osnovno pitanje je bilo: „Zbog čega je veza između lekara i pacijenta često nezadovoljavajuća i čak nesrećna, uprkos iskrenom i znatnom trudu sa obe strane?“ (Balint, 1957; str.378) Zahvaljujući Balint grupama, mnogi su postali svesni važnosti psiholoških i psihosomatskih problema kod svojih klijenata, i osećali su frustraciju zbog nedostatka sposobnosti da pomognu. Njihovo interesovanje i njihova potreba je doprinela da pohađaju Balint grupe od 90 minuta jednom nedeljno u trajanju od nekoliko

godina. U današnje vreme, zbog povećanih vremenskih pritisaka, postoji jako malo takvih grupa i zainteresovani lekari radije pohađaju vikend-Balint treninge koji se održavaju tri puta godišnje na različitim lokacijama.

Pomagači obično navode da ih neki klijenti emocionalno uznemiravaju ili izazivaju smanjenje empatije, što osiromašuje kvalitet odnosa sa klijentima, a time se smanjuje i njihova efikasnost u radu (O'Dea at all, 2017). Pitanje u vezi nezadovoljavajućih i nesrećnih veza je centralno u odnosima, i treba ga postaviti u svim profesijama koje pružaju pomoć drugima (Wilson at all, 2015). Zašto se ne slažem sa ovim učenikom? Šta me čini ljutim kada se suočavam sa ovim klijentom? Kako mogu da budem više od pomoći i da bolje razumem šta je to što moj kolega želi ili treba? (Salinsky at all, 2000)

Navedena pitanja se tiče afekata i emocija kao i indikacije samoposmatranja i samokritike (Zubairi at all, 2017). Uobičajena izveštavanja o pacijentima se najčešće odnose na afekte i emocije pacijenta, ali ređe i na osećanja pomagača (Melchers at all, 2015). Da li pomagač o njima ne govori ili ne opaža svoje emocije?

Ovo pitanje mora da se posmatra na veoma individualan način, jer ne postoji uopšten odgovor. Balint grupa će pažljivo prosvetliti i analizirati svaki prikaz i situaciju, koja se razlikuje od slučaja do slučaja (Sanders at all, 2006).

Balint metoda

Struktura grupe: Članstvo u svakoj grupi je fiksno kako bi se članovi grupe mogli naviknuti na zajednički rad i bolje upoznavanje.

Glavna pravila: Početkom godine dajemo kratko objašnjenje svrhe i ciljeva grupnog rada. Obično kažemo da će ovo biti prilika za polaznike da predstave i razgovaraju o klijentima koji ih brinu. To mogu biti teški ili zbunjujući klijenti ili oni zbog kojih se terapeut oseća nelagodno. Zanimaju nas i klijenti oko kojih je terapeut zabrinut, ali nije siguran kako pomoći. Kažemo da će suština diskusije biti u tome šta se događa u odnosu terapeut-klijent. Kažemo da je prema našem iskustvu razumevanje klijenta kao osobe najteži deo pomagačke profesije. Kažemo da se manje bavimo pronalaženjem rešenja (iako će se o njima sigurno razgovarati), nego istraživanjem i razumevanjem onoga što se događa. Jako smo zainteresirani za dalje izveštaje o prikazanom klijentu na grupi, jer je slušanje toga što se dogodilo u sledećim sastancima sa klijentom izvrstan način otkrivanja je li prethodna diskusija bila korisna prisutnom terapeutu.

Za kraj predlažemo nekoliko osnovnih pravila:

1. Sve što se kaže u grupi računaće se kao poverljivo, bilo da se radi o samim klijentima, kolegama ili članovima grupe.
2. Svako bi trebao biti saslušan i svačiji doprinos grupnom radu treba poštovati.
3. Iako ljudi mogu razgovarati o svom ličnom iskustvu, ako se čini relevantnim, neće biti nepoželjnog i nametljivog ispitivanja članova grupe o njihovim ličnim kvalitetima ili njihovim iskustvima ili gubicima iz detinjstva.

Odgovornosti vođe grupe: Vođa mora osigurati da se, nakon što je dogovoreno, poštuju osnovna pravila. On je odgovoran za početak i dovršavanje sesije na vreme. Raspoloživo vreme je 90 minuta, a može da sadrži i dve prezentacije. Jedna od njih može biti praćenje odnosa diskutovanog na prethodnoj sesiji. Tokom sesije vođa mora pratiti kako izgleda grupni rad i da su svi u grupi aktivni. Možda će registrovati nekoga u grupi ko neuspešno pokušava da dobije reč - i stвориće mu prostor za diskusiju. Alternativno, ako neko previše razgovara, treba ga lagano podsetiti da je, iako je dobro razgovarati, dobro je i slušati. Kao i kod bilo koje vrste rada u malim grupama, za članove je najvažnije da osećaju da je grupa sigurno mesto na kome mogu razgovarati o tome kako se osećaju i kako su nastupili, a da pritom ne uskaču ili se ismevaju jedni drugima.

Jedan Balint voditelj ili dva? Kad god je to moguće, rad s partnerom je poželjan jer ima svojih prednosti. Partner sa kojim radimo je:

1. neko s kim se posle sesije može razgovarati o grupi;
2. neko ko će primetiti stvari koje jedan voditelj propusti. Grupne interakcije mogu se vrlo brzo kretati. Jedan vođa može čuti nešto što je drugi propustio i „pokupiti“ to.
3. neko iz druge discipline, pa na grupni proces gleda na malo drugačiji način;

Vođe se mogu međusobno podržavati na različite načine. Ako se jedan previše uključi u slučaj, drugi ga može usmeriti prema grupnom radu ili pratiti grupu dok je drugi zauzet.

Rad grupe: Kad su svi seli na odgovarajući način, u krugu, voditelj grupe pita: „Ko ima klijenta o kome bi želelo da razgovara“? Može se desiti duga pauza pre nego što neko progovori. U ranoj fazi ljudi su nervozni zbog

predstavljanja svog rada. Sledeći sastanak ide spontanije, i obično nije potrebno dugo pozivati članove da se jave, prezentacije su spontane i saopštavaju se bez beleški. Ako ima više ponuda, sporazumno odlučujemo ko će prvi krenuti. „Hitni“, tj. vrlo uznemireni slučajevi imaju prednost.

Prvi prezenter nam tada govori o svojoj klijentkinji. Dozvoljeno mu je da govori bez prekida dok ne završi. Voditelj nastoji da ga sluša sa što je više moguće koncentracije i ohrabrenja u nadi da će to pružiti model „kako slušati“ svima drugima, ako im zatreba. Tokom prezentacije promatra raspoloženje, ton glasa i govor tela, kakva je predstava prezentera o tome i kako razgovor o svom klijentu utiče na njega emocionalno. Neke prezentacije održavaju se tihim glasom, spuštenih očiju: druge su pune animacije i uključuju naglašavanje klijentovih reči ili gestova. Neke izražavaju teskobu terapeuta i osjećaj bespomoćnosti. Sve ove emocije lako uhvate članovi grupe i počinju ih doživljavati. Često će prezenter sam preuzeti neke od karakteristika klijenta; njegov uticaj na grupu u smislu emocija može odražavati uticaj klijenta na prezentera. To je poznato kao "paralelni proces".

Kakve priče čujemo u ovim prezentacijama? Uobičajeni su:

1. klijenti sa hroničnim, medicinski-neobjašnjivim simptomima ili psihosomatskim simptomima;
2. klijenti koji imaju neprimerene zahteve: za recepte, potvrde i upute specijalistima ili za skupe dijagnostičke metode;
3. nepristojni ili sarkastični klijenti, posebno mladi klijenti i oni sa nedostatkom iskustva.
4. klijenti zbog kojih se terapeut oseća zbunjeno;
5. porodični sukobi, problemi adolescenata i bračni problemi;
6. teškoće u razumijevanju nekoga iz druge kulture;
7. zabrinjavajuće depresivni klijenti koji najavljuju samoubistvo.

Faza ispitivanja: Kad prezenter završi prikaz svoje problematične situacije sa radnog mesta, vođa grupe mu se zahvaljuje i pita ima li neko pitanja o činjenicama koje bi mogle dodatno pojasniti prezentovanu situaciju. Takva bi pitanja mogla biti: „Koliko joj je godina? Kako ona izgleda? Ima li partnera?“ Objašnjava da Balint grupa radi bolje ako su prezenteri u ovoj fazi pošteđeni pitanja o ličnim osećanjima prema klijentu ili „zašto je radio određene stvari“ - ili o onome što namerava učiniti dalje. Nastoji da izbegne situaciju u kojoj bi prezenter mogao da bude bombardovan takvim pitanjima. Preveliko ispitivanje prezentera sprečava ostale članove grupe da istražuju

i razmišljaju o ličnim doživljajima vezanim za priču koju su čuli i o osećanjima koja je u njima izazvala. Moraju se zapitati, kako se klijentkinja oseća, šta stvarno želi od terapeuta, kako bi se osećali kada bi bili u cipelama tog terapeuta koji je prezentovao. Ponekada prezentacija smesta izazove intenzivne emocionalne reakcije kod članova grupe, i emocionalni sadržaj odnosa terapeuta i klijenta je odmah prisutan u prostoriji.

Faza „push back-a“: Kako bi se izbeglo dalje ispitivanje prezentera vođa grupe ga zamoli da pomeri svoju stolicu nekoliko simboličnih centimetara unazad, a zatim, da nastavi da sluša, ali da ne učestvuje dalje aktivno u diskusiji, oko 20-30 minuta. To se naziva fazom „push back“ ili faza „natrag“. Za to vreme se od članova grupe traži da ne usmeravaju pitanja ili izjave prema prezenteru. Članovi grupe brzo shvate ova pravila igre i rade u skladu sa tim. Prezenter se povlači i sluša diskusiju bez prekidanja. To mu omogućava da neometano stekne utisak o osećanjima, mislima i asocijacijama koje je njegovo izlaganje izazvalo u grupi. Može biti zapanjen nekim reakcijama, iritiran drugim aspektima, može želeći da protestuje, da se brani ili da pojašni. Dozvoljavajući da se radi na „slici“ o njemu koja se stekla u grupi, može videti svoj emocionalni odgovor. Može se osetiti neshvaćenim ili pogrešno predstavljenim, možda je izuzeo neke informacije i sada se oseća zapostavljenim ili krivim; mogu se javiti osećaj gneva, očaja ili nesposobnosti.

Ovo se često može pripisati „paralelnom procesu“ kako je Balint nazvao, u kome izlagač doživljava emocije koje mogu pripadati pacijentu.

Članovi grupe tokom grupne diskusije sagledavaju odnos iz različitih perspektiva: iz uloge pacijenta, izlagača, institucije, članova porodice i tako dalje, koristeći svoje iskustvo, svoju maštu i, što je najvažnije, svoje emocionalne reakcije. Nakon odgovarajućeg vremena (obično oko 20-30 minuta), prezenter se poziva da se pridruži grupi i podeli svoje misli. Na taj način se stvara kompleksna i fascinantna slika situacije. Izlagač se sada može prisettiti određenih ključnih scena ili događaja, opažanja ili dispozicija i može se uključiti u grupnu diskusiju; njegovi komentari mogu dati važna dodatna pojašnjenja analizi diskutovanog odnosa. Ponovo, lider grupe ima pravo da odluči da li je i kada je izlagaču dozvoljeno da se uključi u grupnu diskusiju.

Za početak, grupa može pokušati da dođe do somatske ili psihijatrijske dijagnoze. Oni mogu predložiti upućivanje klijenta lekaru specijalisti ili savetniku ili socijalnom radniku. Ako klijent postavlja zabrinjavajuće zahteve svom terapeutu, grupa će možda pokušati da ga zaštiti preporukom strogih ograničenja u broju susreta ili učestalosti savetovanja. Može postojati tendencija generalizovanja situacije i isticanja teškoća koje pomagači

imaju; poput nedovoljnog vremena, pritiska da se vidi previše klijenata, neiskustva ili ranjivosti. Članovi grupe mogu uvesti u diskusiju svoje slične klijente, tako da napuste prikazanog klijenta. U ovoj situaciji, vođa grupe mora odlučiti koliko dugo će dopustiti tu raspravu pre nego što će da interveniše. Treba da podeli svoje mišljenje i izrazi zabrinutost. Ali takođe treba, pre ili kasnije, da vrati fokus na "klijenta kao osobu" i na emocionalnu interakciju jednog terapeuta i jednog klijenta. U suprotnom, iako rasprava može biti plodna, specifične koristi Balint procesa će se izgubiti (Jablonski et al., 2012).

Intervencije vođe grupe: Ako se grupa koncentriše na odnos terapeut-klijent, vođa će možda intervenisati vrlo malo. On nadgleda diskusiju i, ako oseća da diskusija skreće sa teme, interveniše da bi je usmerio prema prikazanom odnosu. Intervencije su često u obliku otvorenih pitanja koja su upućena grupi kao celini, a ne pojedincima. Pitanje se može pretvoriti u izjavu poput: "Pitam se kako se taj klijent osećao na kraju te konsultacije ...". Vođa bi se takođe mogao pitati kako se član grupe oseća u odnosu na prikazanog klijenta: „sviđa li mu se, žali li ga, ljuti li se na njega ili se oseća ravnodušno? Šta klijent želi od ovog terapeuta? Kakav terapeut želi da on bude?“ Uobičajeno je izbegavati medicinske ili psihološke izraze kao što su "projekcija" ili "prenos". Cilj je podstaći članove grupe na svesnost sopstvenih osećanja kao i na empatiju prema prezenteru ili prezentovanom klijentu. Ovo možda neće biti lako jer se članovi grupe moraju osećati dovoljno sigurnim da bi spustili odbrane koje su ih do sada štatile od „emocionalne umešanosti“ sa svojim klijentima. I zaista, deljenje i saosećanje sa klijentom u nevolji može biti osetljiv prostor za pomagače.

Ako je emocionalni angažman s jednim klijentom previše neugodan, grupa će se možda uputiti u mirnije vode. Vođa grupe može čuti izjave generalizacije („Klijenti s poremećajem ličnosti se ne mogu lečiti; ne možete učiniti ništa“). Može se prezenteru savetovati da klijenta uputi u specijaliziranu ustanovu i da minimizira ličnu uključenost. Vođa bi tada mogao intervenisati da kaže kako bi savet stručnjaka zaista bio od pomoći, ali klijentu će i dalje trebati njegov terapeut, a uloga grupe je da pokuša da shvati šta se događa u trenutnoj vezi terapeut-klijent.

Ako zaista postoji rizik da grupa zaboravi na postojanje prezentovanog klijenta, vođa bi mogao reći: "Da sam taj klijent, osećao bih se vrlo izgubljeno i napušteno; osećao bih se da nemam nikoga ko se brine o meni ...". Ova vrsta intervencije može uticati na prilično snažano oživljavanje spremnosti grupe da se vrati na potrebnu diskusiju. Voditelj će podsticati članove grupe

na hipoteze i razmišljanja o klijentovim odnosima i njegovom unutašnjem svetu. Pokušaće da im pomogne da tolerišu neizvesnost, dvosmislenost i periode tišine u grupi.

Paralelni procesi obavljaju se u oba smera. Glavni oslonac Balintove teorije jeste da se stav lidera i atmosfera rada u grupi ugrađuju u rad profesionalca i njegov radni prostor (Balint at all, 1993). Funkcionisanje grupe kao trećeg oka ili trećeg uha reflektuje se na samostalan rad terapeuta. Možda je od pomoći da se razmišlja o Balint radu kao početku i kraju rada u ordinaciji ili kancelariji, i kao stalnoj cirkulaciji kroz grupu koja analizira rad pomagača. Balint je jasno rekao da je ponašanje lidera najvažniji faktor, da ako vođa pronade pravi pristup, on će moći na sopstvenom primeru da nauči ostale bolje nego da koristi bilo kakve druge metode.

Kako se završava Balint sesija? Obzirom da ne tražimo rešenja, kraj je često neuhvatljiv. Vođa po pravilu neće sažeti raspravu niti davati bilo kakvu izjavu o postignutom. Neće davati preporuke za dalje upravljanje ovim ili sličnim slučajem. Poenta grupnog rada je da se otkriju potisnute emocije i fantazije, i da se razviju nove perspektive i uglovi gledanja, pomoću kojih će se pristupiti klijentu iznova. Od važnosti je uključiti nove aspekte, nesvesno učiniti svesnim, proširiti vidike i zaboraviti prethodne razgovore koji su se odvijali bez uspeha. Na kraju grupnog rada, vođa se zahvali izlagaču na prezentaciji, a može i tražiti od njega da izvesti o naknadnom zapažanju kod svog klijenta, kada se bude osećao spremnim za to.

Tek na sledećem sastanku sa klijentom terapeut će moći da primeti promene do kojih se došlo uz pomoć rada grupe. Često se dešava da prezen-ter kaže: „Bilo je kao da je klijent prisluškivao procesu na grupi.“ Doživeće klijenta drugačije zbog novih uvida, i klijent će doživeti terapeuta u novom svetlu jer će se njegovo ponašanje i stav prema klijentu promeniti. Transfer i kontratransfer zauzimaju centralno mesto u dinamici profesionalnog odnosa pomagača i klijenta, i njihova opažanja su zadatak u Balint grupi, mada se ti psihoanalitički termini ne upotrebljavaju u radu Balint grupe (Balint, 1964).

Transfer predstavlja sve podsvesne reakcije klijenta u interakciji sa terapeutom. Kontratransfer se odnosi na ukupne podsvesne reakcije pomagača prema klijentu, i naročito na klijentov transfer. Posmatrajući sopstveni kontratransfer može učiniti podsvest, po rečima Frojda, „instrumentom pomoću kojeg se analizira manifestacija tuđe podsvesti“, u ovom slučaju klijenta (Balint at all, 1993).

U Balint radu se može javiti pitanje: „Kako klijent utiče na terapeuta?“

Terapeut može, na primer, biti majčinski nastrojen, ili sarkastičan ili previše brižan do nivoa koji nije tipičan za njega. Moglo bi se interpretirati da klijent nesvesno daje poruku da se oseća kao dete, koje traži majku, da ne voli sebe ili da ne može da brine o sebi. Ovi signali koje klijent šalje se ugrađuju u podsvest lekara, koji se ponaša u skladu sa njima (Balint, 1957). Razumevanje ovih procesa mora biti prvi korak u korišćenju istih za komunikaciju i za razumevanje problema u odnosu.

Balint grupa podstiče učesnike da se u potpunosti uključe u prezentovan odnos terapeuta i klijenta i da takođe registruju i razmisle o sopstvenim reakcijama, emocijama i mislima koje se javljaju tokom grupne diskusije. Na ovaj način, kontratransfer postaje očigledan i može svesno biti uključen u dalju interakciju sa klijentom (Balint et al, 1993).

Tehnika slobodnih asocijacija prvenstveno uključuje oblast predsvesnih tema. Time presenter već daje nagoveštaje u svom izlaganju koje se registruje „između redova“.

U tom smislu Balint rad nije jednostavno praksa propisanih novih stavova, već analiza i voljna promena unutrašnjih sadržaja i stavova. Balint je govorio o „ograničenoj, ali znatnoj promeni u ličnosti“ (Balint, 1957; str.257). Učesnik postaje svestan svojih reakcija i prethodnog nesvesnog ponašanja, njegova percepcija raste te će moći da doživi i iskusi odnose na drugačiji način.

Pokušaću da dam predstavu o tome što se događa u jednoj od mojih sesija u Balint grupi i mojim zapažanjima i intervencijama kao vođe grupe. (U to vrijeme sam radila samostalno).

Prezentacija:

Mara (lekar opšte prakse) predstavila je mladu ženu od 27 godina (Milicu) koja je uvek dolazila „neprimereno“ na dežurstvo za hitne intervencije, subotom ujutru. Klijentkinja je imala priličan osip na koži. Njen izabrani doktor je čekao izveštaj specijaliste dermatologa o promeni terapije, ali klijentkinja nije uspela da ga donese na svom poslednjem sastanku. Prilično je oklevala u pokazivanju svog osipa. Mara je dala sve od sebe da je pregleda. Takođe je odlučila da je mora naučiti da ne dolazi subotom, jer nema dovoljno vremena, dežurstva služe za hitne slučajeve i tada ne može da reši ovako komplikovane probleme. Milica je rekla: "Svi ste vi lekari" i nazvala Maru "nesretnom kućkom." Mara je bila šokirana i povređena, ali nije odgovorila. Nastavila je pregled i provela otprilike pola sata s klijentkinjom. Pokušala je da joj objasni da će joj zakazana kontrola biti korisnija; ali sve što je rekla Milici je "na jedno uvo ušlo a na drugo izašlo". Kad je odlazila pitala je da joj zakaže pregled radnim danom za pet nedelja; ali Milica nije prihvatila. Mara

je završila prezentaciju pitanjem kako bi se drugi ljudi nosili s ovakvim problemom.

Rasprava: Nakon što je izrazila saosećanje za Milicino loše iskustvo, grupa se odmah usmerila na opšti problem, kako edukovati ili disciplinovati klijente da ne dolaze na dežurstva za hitne slučajeve zbog problema koji zahtevaju redovne preglede. Pustila sam tu diskusiju dok se moja nelagoda nije pojačala. Htela sam da vratim grupu na Balintovu metodu, koja se bavi sagledavanjem odnosa terapeut-klijent. Podsetila sam ih da je to glavna svrha grupe i rekla sam da mislim da bismo mogli naučiti više o ovom problemu ako bolje razumemo Marinu klijentkinju. Zašto su mislili da se ona ponašala na ovaj nepristojan način? Kakva je to osoba? Mara je rekla da je klijentkinja radila u finansijskoj službi kao lična asistentkinja direktora. Neko je rekao da joj je verovatno bio vrlo stresan posao i da su prema njoj postupali vrlo loše i neprimereno. Drugi su rekli da je Mara potpuno egocentrična i da je nije bilo briga za osećanja drugih ljudi. Htela je da natera Milicu da se oseća loše i u tome je uspela. Mara je rekla da se Milica ponašala kao dete. Bilo je nekoliko kratkih nagađanja o tome da li je imala nesretno detinjstvo. Pitala sam grupu kako su mislili da se Milica osećala napuštajući ordinaciju. Neko je rekao da je možda osećala kajanje, ali drugi su mislili da to nije verovatno. Spomenuta je i grozna fraza: 'poremećaj ličnosti'. Bilo je opšte prihvaćeno da je Milica bila vrlo nesretna osoba, posramljena i ponižena zbog svoje ružne kože. Možda je bila ljubomorna na Maru koja je očito bila uspešna profesionalna mlada žena otprilike istih godina, a bez problema s kožom. Pitala sam grupu, da li zbog činjenice da je nesretna, grupa ima više osjećanja i zabrinutosti za nju. Ova ideja je bila iznenađujuća. Ali kako možete pomoći nekome ko je toliko negativan i namerno zabrlja stvari?

Pitala sam „Kakva je pomoć zapravo potrebna Milici; šta bismo učinili da nam je sestra? Jedna od članica grupe je rekla: „Dobila bi dobar šamar!“ Nakon smeha pojavili su se ozbiljniji komentari da joj treba malo ljubavi i pažnje, ali bilo bi vrlo teško pružiti joj to jer se činilo da joj je lakše da tu potrebu reguliše time što povređuje ili nervira ljude. Mara se setila da je, dok je odlazila, Milica imala grimasu kao da želi da kaže: "Tako!" Na kraju je Mara rekla da će biti sasvim spremna da ponovno vidi klijentkinju i da se ne plaši novog susreta sa njom. Obećala je da će nam referisati ukoliko bude imala još konsultacija.

Kako Balint grupa pomaže?

Kao rezultat redovnog učešća u nizu Balint grupa, polaznici će:

- osećati da se slušaju, podržavaju i razumeju kada predstavljaju svoj rad sa klijentima,
- postaće tolerantniji prema „teškim“ klijentima,
- biće saosećajniji prema klijentovim osećanjima, uključujući i negativne,
- postaće svesniji svojih vlastitih osećanja tokom savetovanja i biće u mogućnosti da ih koriste u proceni svojih klijenata,
- omogućiće svojoj prirodnoj znatiželji da se usmeri prema klijentima kao ljudima,
- steći će neki uvid u to zašto se neki klijenti smatraju posebno teškim ili uznemiravajućim.

Koliko su ta očekivanja ostvariva? Urađeno je istraživanje u kome su članovi grupe bili zamoljeni da daju svoje utiske o tome kako su oni doživeli Balintove sesije (Otten, 1998). Ovo je sažetak koje se pojavio s nekim citatima koji ga ilustruju:

1. Prevazilaženje izolacije. „Dobro je znati mišljenja drugih ljudi ... kako bi se s tim suočili. Doktori se nakon rada u bolnicama, osećaju vrlo izolirano u ambulantama u kojima rade. Niko drugi ne vidi pacijenta. To je zastrašujuće. Dobro je razgovarati s vršnjačkom grupom. Svi se osećaju potpuno isto - to podiže samopouzdanje.“ (Wilson, 2015)
2. Klinička neizvesnost. „Moja prva briga u samostalnom radu je bila: kako se medicinski nositi. Koliko će ljudi umreti jer sam propustila dijagnozu“? (Sajjadi et al, 2017)
3. Odnos klijenta i terapeuta (pacijenta i doktora). „Shvatio sam koliko je to važno. Zašto ljudi dolaze? Ne samo zbog telesnih problema. Moramo znati više o tome kako su se razvijali. Važno je biti otvorenog uma“. (Borrell-Carrio, 2004)
4. Uloga vođa grupe. „Želite da nas pomerite od medicinskog pristupa našim klijentima. Usmeravate nas prema psihološkom pristupu. Da pogledate što stoji iza...“ (Lichtenstein, 2015).
5. Prihvatamo pacijenta kao ljudsko biće. „Sada sam mnogo strpljiviji. Grupa mi je pomogla u tome. Bude mi jasnije o čemu se uopšteno radi. Važno je setiti se da tamo sedi čovek. Ne dolazi da nas napadne, dolazi po pomoć. Osećam da imam više simpatije za svoje klijente. Ponekad deluje zbunjujuće, ali uvek postoji dobar razlog zašto je pacijent došao“. (Salinski, 2002)
6. Suočavanje sa strahovima da nas smatraju nekompetentnim. „Znaju li oni ko smo mi? (članovi grupe). Oni samo znaju da smo mladi. Često se dešava da su želeli da vide doktora koga već poznaju“. (Pindre et al, 2006)

Imaju li Balint trajni efekat?

Profesionalci koji su učestvovali u Balintovim grupama mogu se podeliti na:

1. One koji su imali kratko iskustvo, nije im se mnogo svidelo i nemaju dalje koristi.
2. Oni koji su bili u grupi godinu ili više, nikad joj se nisu vratili, ali svejedno to smatraju pozitivnim iskustvom.
3. Oni koji su se pridružili Balint društvu i nastavili da učestvuju u radu Balint grupa kad je to bilo moguće tokom njihove karijere, bilo kao članovi ili vođe grupa ili oboje.

Nažalost, za prve dve grupe nema zadovoljavajućih kvantitativnih podataka. Oni iz prve grupe su možda bili u neadekvatno vođenoj grupi ili su jednostavno bili temperamentno neprikladni za ovaj oblik rada. Dokazi o drugoj grupi zasad su samo anegdotski. Ipak, ti učesnici su javno priznali da su imali trajne dobrobiti od svog mladalačkog iskustva u Balint grupi. Treća grupa, članovi Balint društva, očito i dalje vide Balintov rad kao važan deo kontinuiranog profesionalnog razvoja

Istraživanja o efikasnosti Balint grupa

U posljednjih nekoliko godina bili su ozbiljni pokušaji procene efikasnosti Balint grupa koji su evidentirali dokaze o promeni stavova i vrednosti kod osoba koje su iskusile taj proces (Airagnes at all, 2015). Takođe se radi na upoređivanju razvoja grupa profesionalaca koji su iskusili trening u Balintovim grupama sa onima koji nisu (Bar-Sela at all, 2012). Rane faze nekih od tih istraživanja prezentovane su na međunarodnim Balint kongresima (Stojanović-Tasić, 2018). Koriste se i kvantitativne i kvalitativne metode. Rezultati istraživanja ukazuju da su profesionalci koji su prošli obuku u Balint grupama, psihološki veštiji i tolerantniji prema klijentima, reflektivniji su i svesniji svojih osećanja. Imaju veći stepen zadovoljstva poslom, sposobniji su u tolerisanju osećaja bespomoćnosti i manje je verovatno da će patiti od „izgaranja“ (Mandel, 2001). Imaju holističkiji pristup, pozitivniji stav prema psihosomatskim poremećajima, veće zadovoljstvo poslom (Kjeldmand, 2008).

Zaključci o prednostima i ograničenjima

Učešće u Balint grupama tokom rada ili studiranja zahteva vreme i

posvećenost. Ako se ne nađe odgovarajući broj učesnika (u idealnom slučaju 8-10), grupa neće biti održiva. Potrebno je da postoje odgovarajuće obučeni i iskusni Balint voditelji i svi će morati da se obavežu za redovne sastanke u periodu od najmanje godinu dana. U idealnom slučaju, grupa ima dva voditelja, a može se održavati i sa jednim. Balint grupa je jedinstvena metoda čija je glavni cilj da omogući članovima grupe da mobilizuju svoju emocionalnu inteligenciju u interesu i svojih klijenata i njih samih.

Reference:

- Airagnes, G., Consoli, S. M., De Morlhon, O., Galliot, A.-M., Lemogne, C. and Jaury, P. (2014). Appropriate training based on Balint groups can improve the empathic abilities of medical students: a preliminary study. *Journal of Psychosomatic Research*, 76(5): 426–9.
- Balint, M. (1957). *The Doctor, his Patient and the Illness*, Pitman, London. 2e, 1964; Millenium edition, 2000, Churchill Livingstone, Edinburgh.
- Balint, E. and Norell, J.S. (1973). *Six minutes for the Patient*, Tavistock Publications, London.
- Balint, E., Courtenary, M., Elder, A., Hull, S. and Julian, P. (1993). *The Doctor, the patient and the group: Balint revisited*. Tavistock/ Routledge, London/ New York;; A richly rewarding book about general practice and the nature of the work in Balint groups.
- Bar-Sela G., Lulav-Grinwald D. and Mitnik I. (2012). "Balint group" meetings for oncology residents as a tool to improve therapeutic communication skills and reduce burnout level. *J Cancer Educ.*; 27(4):786-789.
- Borrell-Carrio F. and Epstein R.M. (2004). Preventing errors in clinical practice: a call for self-awareness. *Ann Fam Med*; 2:310-6
- Creswell, J. W. (2009). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* ., SAGE Publications; (p.260).
- De Paiva L.C., Canário A.C.G., de Paiva China E.LC., et al. (2017). Burnout syndrome in health-care professionals in a university hospital. *Clinics (Sao Paulo)*; 72(5):305–309.
- Elder, A. (2009). A GP surgery as a secure base? Patterns of attachment in primary care, *Psychodynamic practice*, Vol 15, No1.
- Edwards, N., Kornacki, M.J. and Silversin, J. (2002). Unhappy doctors: what are the causes and what can be done? *BMJ*; 324(7341):8.
- Hojat, M., Mangione, S., Gonnella, J.S., Nasca, T., Veloski, J.J. and Kane, G. (2001). Empathy in medical education and patient care. *Acad Med*; 76:669.

- Horder, J. (2001). The First Balint Group. *Brit. J. Gen. Practice* 51, 1038-9.
- Jablonski, H., Kjeldmand, D. and Salinsky, J. (2012). Chapters "Balint groups and peer supervision" and "Research on Balint groups", In Launer J, Sommers L (eds) *Uncertainty in Primary Care*; New York, Springer.
- Johnson, A., Brock, C. and Zacarias, A. (2014). The Legacy of Michael Balint, *International Journal of Psychiatry in Medicine* Vol. 47(3) 175-192.
- Kjeldmand, D. and Holmström, I. (2008). Balint groups as a means to increase job satisfaction and prevent burnout among general practitioners. *Ann Fam Med*;6(2):138-45.
- Lichtenstein, A. (2015) Parenting and Balint Leadership: Raising Emotionally Intelligent Doctors,. Paper presented at the International Balint Congress, Heidelberg, Sweden.
- Mandel, A. and Kjeldmand, D.(2001). Papers delivered at 12th International Balint Congress, Portoroz, Slovenia.
- Melchers, MC., Plieger, T., Meermann, R., et al. (2015). Differentiating burnout from depression: personality matters! *Front Psychiatry*;6:113.
- Kulenović, M. i Blazeković-Milaković, S. (2000). Balint groups as a driving force of ego development. *Coll Antropol*; 24 Suppl 1:103-8.
- O'Dea B, O'Connor P, Lydon S, et al. (2017). Prevalence of burnout among Irish general practitioners: a cross-sectional study. *Ir J Med Sci*;186(2):447-453.
- Olson, D.H., Defrain, J. and Skogrand, L.(2011). *Marriages and Families: Intimacy, Diversity, and Strengths*. New York: Mc Graw-Hill.
- Otten, H. (1998). Balint work in Germany *Journal of the Balint Society* 26, 16-19.
- Pinder, R., McKee, A., Sackin, P., Salinsky, J., Samuel, O. and Suckling, H. (2006). Talking about my patient: the Balint approach in GP education. Occasional paper No. 87, Royal College of General Practitioners.
- Salinsky, J. and Sackin, P. (2000). *What Are You Feeling Doctor?: Identifying and Avoiding Defensive Patterns in the Consultation* 9, Radcliffe ISBN 1-85775-407-7.
- Salinsky J.(2002). The Balint movement worldwide: present state and future outlook: a brief history of Balint around the world. *Am J Psychoana*;62(4):327-335.
- Salpigktidis, I.I., Paliouras, D., Gogakos, A.S., et al. (2016). Burnout syndrome and job satisfaction in Greek residents: exploring differences between trainees inside and outside the country. *Ann Transl Med*.;4(22):444.
- Sajjadi S., Norena M., Wong H., et al. (2017). Moral distress and burnout in internal medicine residents. *Can Med Educ J*.;8(1):e36-e43.
- Sanders, K. (2006). *Mind From Brain. Emotional Problems in Primary Care – A Psychoanalytic View*. Westcombe, London.

- Shorer Y., Rabin S., Zlotnik M., et al. (2016). Balint group as a means for burnout prevention and improvement of therapist-patient relationship in a general hospital –the Soroka experience. *Harefuah*;155(2):115–8,130.
- Southgate, L. (2000). Foreword to *What are You feeling Doctor: identifying and avoiding defensive patterns in the consultation*. Ed Salinsky, J. and Sackin, P., Radcliffe Medical Press:Oxford.
- Stojanović-Tasić, M. (2018). Ispitivanje efektivnosti rada u Balint grupi u razvijanju empatije i prevenciji sindroma sagorevanja lekara, Doktorska disertacija, Medicinski fakultet, Beograd.
- Vulević, G., Despotović, T., Jovanović-Dunjić, I., Mitić, M. i Karleuša, M. (2002). *Pomoć pomagačima: priručnik za profesionalce*. Save the Children UK.Harfa. Beograd.
- Yuguerro Torres, O., Esquerda Aresté, M., Marsal Mora, J.R., et al. (2015). Association between sick leave prescribing practices and physician burnout and empathy. *PLoS One*;10(7):e0133379.
- Yuguerro, O., Marsal, J.R., Esquerda, M., et al. (2017). Occupational burnout and empathy influence blood, Libyan Journal of Medicine, pressure control in primary care physicians. *BMC Fam Pract.*;18(1):63.
- Zubairi, A.J. and Noordin, S. (2016). Factors associated with burnout among residents in a developing country. *Ann Med Surg (Lond)*;6:60–63.
- Wilson, H. (2015). Challenges in the doctor-patient relationship: 12 tips for more effective peer group discussion, *Journal of primary health care*; vol. 7, no. 3, pp. 260-263.

Rosa Šapić,
College of Social Work, Belgrade
Sanja Đurđević,
College of Social Work, Belgrade
Anđelija Dimović,
student of the Faculty of Philosophy,
Department of Psychology, Belgrade

MENTAL HEALTH OF PROFESSIONALS HELPING OTHERS - BALINT GROUP AS A CURE

Summary

The work of social protection professionals, humanly speaking, is not easy. Professionals are, on the one hand, exposed to pressure from the institutions they belong to, and on the other, to the various emotional, most often painful and traumatic experiences of their clients. They bring their client problems home and continue to think about them. Feelings of exhaustion and job saturation, feelings of helplessness and the like accumulate. Sometimes a troubled client lives as an invisible member of the helper's private life and affects his or her life too. In this way, the risk of developing combustion syndrome is increased, and the quality of life of a professional is affected. Nowadays, it is extremely difficult to maintain the emotional freshness, enthusiasm and joy of life. Assistant professionals, like everyone else, must take care of their physical, mental and emotional health. The Balint Group (named after its founder psychiatrist and psychoanalyst Michael Balint) is probably one of the earliest methods of professional support provided to the assisting professions (doctors, social workers, psychologists, pedagogues, educators). It is especially intended for those professionals who do not have regular supervision or other support in their work, who feels that they are lonely in their work and that they need support in processing psychological content created by working with clients. The goals of group meetings are to help these professionals who are helping to others, to recognize and understand their own emotional reactions that will enable them develop strategies to prevent burn out syndrome. Therefore, they are simultaneously working on their growth and development, and improving the quality of their own mental health. The Balint Group encourages participants to become fully

involved in the therapist-client relationship and also to notice and reflect on their own reactions, emotions and thoughts that occur during the group discussion. In this way, the countertransference becomes apparent and can be consciously involved in further interaction with the client. groups. Transfer represents all the subconscious client reactions towards therapist in their interaction. Counter-transfer refers to the overall subconscious reactions of the helper toward client, and especially to the client's transfer. Understanding these processes must be the first step in using them to communicate and understand relationship issues. The Balint Group encourages participants to become fully involved in the therapist-client relationship and also to note and reflect on their own reactions, emotions and thoughts that occur during the group discussion. In that way, the countertransference becomes apparent and can be consciously involved in further interaction with the client. Therefore, Balint work is an analysis and a willing change of internal content and attitudes. Balint spoke of a "limited but significant change in personality." The participant becomes aware of his / her reactions and previous unconscious behavior, his / her perception grows and will be able to experience and see relationships in a different way. The main pillar of Balint's theory is based on parallel psychic processes, where the ultimate goal is to incorporate the attitude of the leader and the atmosphere of working in a group into the work of a professional and his/her work space. Survey results indicate that professionals who have received training at Balint groups are more psychologically skilled and more tolerant to clients, more reflective and aware of their feelings. They have a higher degree of job satisfaction, are more capable of tolerating feelings of helplessness and are less likely to suffer from "burnout". It also allows group members to mobilize their emotional intelligence in the interests of both their clients and themselves.

Keywords: *mental health, combustion syndrome, assistive professions, clients, Balint group*

Ivana Ristić¹,
 Visoka škola socijalnog rada
 Nensi Mitrović-Stevanović,
 Zdravstveni centar Negotin
 Mila Bunijevac,
 Visoka škola socijalnog rada

159.946.3.072-053.4
 616.89-008.434.37
 81'234
Originalni naučni rad

ARTIKULACIJA GLASOVA KOD DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Apstrakt: Osnovno sredstvo misljenja i učenja, samim tim, saznavanja kao i ostvarivanja školskog postignuća su govor i jezik. Iz tog razloga je tendencija kontinuiranog rasta učestalosti govorno-jezičkih poremećaja dece, ne samo kod nas već i u svetu, veoma zabrinjavajuća. Cilj ovog rada je da se na osnovu procene izgovora svakog pojedinačnog glasa ispita učestalost poremećaja artikulacije kod dece uzrasta od 5 do 6,11 godina. Uzorak je činilo 150 ispitanika predškolskog uzrasta oba pola. U prikupljanju podataka tokom procene izgovora glasova srpskog jezika korišćen je Trijažni artikulacioni test (Kostić, Vladislavljević, 1983) individualno kod svakog deteta. Rezultati pokazuju da ispitanici postižu najbolji kvalitet artikulacije pri izgovoru glasova iz grupe vokala, a najlošiji pri izgovaranju glasova iz grupe frikativa. Utvrđeno je da uzrast i pol dece nisu statistički značajno povezani sa odstupanjima u izgovoru glasova.

Ključne reči: *kvalitet izgovor glasova, procena, artikulacioni test*

Uvod

Fonetsko-fonološki sistem u potpunosti je formiran oko osme godine života. Sa godinama se slušne i izgovorne navike ustaljuju i sve teže mogu da se nadograđuju i upotpunjuju. U skladu sa navedenim, govor i jezik deteta predškolskog uzrasta uslovljen je govorom i jezikom porodice i uže socijalne sredine. Dete ponavlja ono što čuje, te i sam rečnik može biti bogat ili siromašan, a do udaljavanja od govornih stereotipa porodice i stvaranja ličnog

¹ ivana.ristic@asp.edu.rs

govornog stila dolazi u periodu adolescencije (Ćordić, Bojanin, 2011).

Artikulacija se prevashodno odnosi na pokrete govornih organa, vilice, jezika i usana pri kojima dolazi do akustičkog formiranja vokala i konsonanata (Pashmdarfard, Amini & Mehraban, 2017). Teškoće u izgovoru glasova se odnose na distorzije - nepravilan izgovor glasa, omisije-neizgovaranje glasa i supstitucije-zamene standardnog glasa drugim standardnim glasom iz postojećeg glasovnog repertoara (Pennington, 2012).

U najranijem uzrastu deteta, pre treće godine života, može se pratiti i predvideti govorno - jezički razvoj deteta u pogledu uspostavljanja kontakta očima, odazivanju, razumevanju jednostavnih fraza, kao i interesovanje za različite igračke. To može ukazati na odstupanja u govorno - jezičkom razvoju i potrebom za uključivanjem u logopedski tretman na najranijem uzrastu (Blaži, 2016).

Pri oceni da li se radi o odstupanju karakterističnom za pojedine faze razvoja govora treba uzeti u uzrast, anatomske funkcionalne karakteristike govornih organa, dijalekatski uticaj i evolutivne tokove u razvoju govora (Pennington et al., 2013). Na osnovu poznavanja opšteg razvojnog procesa svakog glasa i uzrasta na kojem se razvojni proces završava, može se doneti ocena o kvalitetu izgovornih glasova i raznim stepenima njihovog odstupanja kod dece. Posle tog perioda odstupanja od tipičnog se mogu okarakterisati kao patološka (Punišić, 2012).

Tokom ispitivanja sposobnosti artikulacije procenjuje se kvalitet izgovora pojedinih glasova koji su osobeni za pojedina govorna područja (Bernthal, Bankson & Flipsen, 2016). Formirane su grupe glasova, međutim procenjuje se sposobnost izgovora svakog glasa i prikladnost upotrebe dobro artikulisanih govornih elemenata u rečničnom nizu (Maenner et al., 2016; Ćordić, Bojanin, 2011). Procenjuje se nivo razvijenosti artikulacije u pojedinačnom izgovoru, kao i u govornoj celini (Bernthal et al., 2016). Autori Subotić i saradnici (2012) navode da se u srpskom jeziku najpre usvajaju vokali (i,e,a,o,u), zatim plozivi (p,b,t,d,k,g), nazali (m,n,nj), frikativi (f,h,v,s,z,š,ž,j,r) i na kraju sledi usvajanje laterala (l,lj) i afrikata (c,ć,đ,dž) (Subotić, Sredojević i Bjelaković, 2012). Između druge i pete godine dete tipične populacije usvaja većinu suglasnika, te se neka od odstupanja u artikulaciji nakon ovog perioda, poput nepreciznosti u izgovoru afrikata ć, č, đ, dž, smatraju razvojnom pojavom. Dakle, do polaska u školu većina dece tipičnog razvoja izgovara sve glasove, uz potencijalne teškoće u artikulaciji lateral lj i frikativa r (Vuković, 2015).

U literaturi se navode rezultati brojnih istraživanja koja su ispitivala kvalitet artikulacionih sposobnosti dece i mladih tipičnog razvoja u odnosu

na pol. Rezultati nekih istraživanja ukazuju na bolji kvalitet artikulacionih sposobnosti kod devojčica u odnosu na dečake (Walker & Archibald, 2006). Nasuprot ovim, drugi autori ističu da ta razlika nije bila na potrebnom nivou statističke značajnosti (Hardman, Drew & Egan, 2015). Međutim, čak i kada je razlika u korist devojčica potvrđena, uglavnom je veoma mala, objašnjava najviše do 10% varijanse i utvrđena je u ranom detinjstvu (Jacewicz, Fox, O'Neill & Salmons, 2009), a vremenom sa uzrastom nestaje (McCormack & Knighton, 1996). Rezultati istraživanja koja su se bavila kvalitetom artikulacionih sposobnosti dece tipičnog razvoja u odnosu na uzrast, ukazuju na kvalitetniju artikulaciju glasova starijih ispitanika u odnosu na mlađe (Mihajlović i sar., 2015). Većina autora u okviru istraživanja tipične populacije daje nalaze i podatke o sposobnosti artikulacije dece do osme godine života (Gordon & Browne, 2016; Mihajlović et al., 2015; Walker & Archibald, 2006). Kvalitet artikulacije glasova se u kasnijem uzrastu u literaturi uglavnom spominje kroz empirijska istraživanja vezana za određena klinička stanja (Maier et al., 2009).

Istraživanje o kvalitetu glasovnog fonda relizovano na uzorku dece koja govore srpski jezik daje prosečne vrednosti artikulacionih skorova ispitanika tipičnog razvoja prema kalendarskom uzrastu (Ćordić, Bojanin, 2011). Dakle, razvojno deca do tri godine postižu prosečan skor 48,44, četvorogodišnjaci prosečan skor 50,13, petogodišnjaci prosečan skor od 54,19, dok deca sa šest godina postižu skor od 54,22. Vrednost prosečnih skorova na artikulacionom testu za više jedinica raste, te deca sa sedam godina postižu prosečan skor od 58,20.

Odstupanja u govorno - jezičkom razvoju, poput poremećaja u artikulaciji glasova kod dece predškolskog uzrasta mogu uticati na kasnije usvajanje akademskih veština, čitanja, pisanja i učenja (Roksandić, 2016). Osim toga, govorno - jezički poremećaji utiču i na proces socijalizacije dece, odnosno na njihov emocionalni život. Neretko se dešava da se deca povlače u sebe, uz ispoljavanje straha od govora (Roksandić, Kovačević, 2016). Prevalencom govorno - jezičkih poremećaja kod dece predškolskog uzrasta, bavile su se Umičević i Ljubić (2015) navodeći da su najučestaliji artikulacioni poremećaji, kod preko 40 % dece i da se sa nedovoljno razvijenim artikulacionim sposobnostima uključuju u obrazovni sistem.

Metod

Cilj rada je da se ispita kvalitet artikulacije glasova kod dece predškolskog uzrasta od godina do 6,11 godina, kao i njegovu povezanost sa polom i uzrastom ispitanika.

Uzorak

Uzorak je činilo 150 ispitanika predškolskog uzrasta, podeljen u dve grupe u odnosu na uzrast i pol. U odnosu na uzrast bilo je 94 ispitanika (62,7%) uzrasta od 5 godina do 5 godina i 11 meseci i 56 ispitanika (37,3%) uzrasta od 6 godina do 6 godina i 11 meseci. U odnosu na pol bilo je 85 ispitanika muškog pola (56,7%) i 65 (43,3%) ispitanika ženskog pola. Svim ispitanicima u uzorku je srpski jezik maternji. Pri formiranju uzorka isključujući kriterijumi su se odnosili na postojanje neuroloških oboljenja, senzornih oštećenja, autizma, dvojezičnosti, kao i na postojanje nekih drugih medicinskih ili psihijatrijskih dijagnoza.

Instrument i procedura

U prikupljanju podataka za utvrđivanje kvaliteta artikulacije glasova u srpskom jeziku kod ispitanika primenjen je Trijažni artikulacioni test (Kostić, Vladislavljević, 1983). Ispitivanje artikulacije glasova vršilo se tako što je od ispitanika zahtevano da kroz određene zadate reči ponovi svaki od 30 glasova našeg jezika. Trijažni artikulacioni test predviđa ispitivanje izgovora svih glasova našeg jezika, i to kada su oni postavljeni na početku, u sredini i na kraju reči. Dakle, svaki glas se ispituje u tri karakteristična položaja: inicijalnom, medijalnom i finalnom. Zbirno, prilikom ocenjivanja, svaki glas može da dobije najviše tri poena. Ukupan broj poena na testu je 90. Kada ispitanik pravilno izgovori određeni glas u nekom od navedenih položaja, dobija jedan poen. Ukoliko se pri izgovoru registruju omisije, supstitucije ili distorzije, ispitanik ne dobija poene. Kriterijumi za ocenjivanje dati su opisno, u tri nivoa: dobro izgovoreni glasovi (+), glasovi izgovoreni na dovoljnom nivou tolerancije (+-), nedostajući glasovi (-). S obzirom na to da se glasovi u srpskom jeziku dele na samoglasnike i suglasnike, ovaj test obuhvata dva dela. Prvi deo predviđa procenu izgovora vokala, a drugi konsonanata. U okviru konsonanata, glasovi su u testu, kao i u srpskom jeziku, podeljeni prema načinu tvorbe, na: plovive, afrikate, frikative, nazale i laterale.

Istraživanje je realizovano individualno sa svakim detetom uz prisustvo roditelja, u prostoriji za logopedski rad, u kontinuitetu, bez vremenskih pauza, tokom aprila meseca 2018. godine. Nakon uzimanja anamnestičkih podataka i pre početka testiranja dece, od roditelja je dobijena pisana saglasnost.

Obrada podataka

Podaci dobijeni istraživanjem obrađeni su odgovarajućim statističkim

metodama i postupcima u programu SPSS 25.0.: procenti i mere izračunavanja značajnosti razlika između opaženih (empirijskih) i očekivanih (teorijskih) učestalosti, c2-test homogenosti kojima se ispituje da li se dve ili više populacija razlikuju prema proporciji događaja od interesa.

Rezultati

Uvidom u tabelu 1 uočava se da su deca najuspešnija pri izgovaranju vokala, obzirom da 86,2% ispitanika pravilno izgovara sve glasove. Manje su uspešna pri izgovaranju ploziva 73,5%, laterala (65,6%), afrikata 59,6%, nazala 55,7% i frikativa 43,5%. Rezultati pokazuju da je 63,9 % dece pravilno izgovara sve glasove srpskog jezika, dok su kod 22,9 % odstupanja tipa omisije, odnosno nedostajući glas. Dvadeset učenika (13,2%) izgovara glasove srpskog jezika na dovoljnom nivou tolerancije.

Tabela 1: Procentualna usvojenost glasova po grupama

Glasovi kriterijumi	Vokali % (n)	Plozivi % (n)	Afrikati % (n)	Frikativi % (n)	Nazali % (n)	Laterali % (n)	Ukupno % (n)
+	86,2 (129)	73,5 (110)	59,6 (89)	43,5 (62)	55,7 (84)	65,6 (95)	63,9 (96)
+-	7,4 (11)	14,8 (22)	8,9 (13)	17,2 (26)	19,2 (29)	19,2 (29)	13,2 (20)
-	6,4 (10)	11,7 (18)	31,5 (48)	39,3 (62)	25,1 (37)	15,2 (26)	22,9 (34)
Ukupno % (n)	100 (150)	100 (150)	100 (150)	100 (150)	100 (150)	100 (150)	100 (150)

Rezultati istraživanja koji se odnose na ispitivanje odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika kod dece predškolskog uzrasta u odnosu na uzrast (Tabela 2) pokazuju da u grupi ispitanika uzrasta od 6 do 6, 11 godina, 35,4% ispitanika ima neko odstupanje u izgovoru glasova, dok kod 27,3% ispitanika ne postoje odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika. U grupi ispitanika uzrasta od 7 do 7, 11 godina, 17,3 % ispitanika ima neko od-

stupanje u izgovoru glasova, dok kod 20% ispitanika ne postoje odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika.

Tabela 2: Artikulacija glasova kod dece predškolskog uzrasta u odnosu na uzrast

Uzrast	Odstupanja u izgovoru glasova		
	Postoje	Ne postoje	Ukupno
Od 5 do 5,11 godina	35,4%	27,3%	94
Od 6 do 6,11 godina	17,3%	20,0%	56
Ukupno	79	71	150

Rezultati ispitivanja povezanosti izgovora glasova srpskog jezika i uzrasta dece (Tabela 3), pokazuju da odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika kod dece predškolskog uzrasta nisu statistički značajno povezana sa uzrastom dece, o čemu svedoče rezultati χ^2 testa. Dobijena χ^2 statistika je 1,41 i manja je od granične vrednosti od 3,841 za stepen slobode 1 i nivo značajnosti od 0,05.

Tabela 3: Izračunavanje χ^2 statistike u izgovoru glasova srpskog jezika kod dece predškolskog uzrasta u odnosu na uzrast dece

f – opažene učestalosti	f' – očekivane učestalosti	$(f - f')^2 / f'$
53	49,50	0,25
41	44,50	0,28
26	29,50	0,42
30	26,50	0,46
		$S (f - f')^2 / f' = \chi^2 = 1,41$

Rezultati istraživanja koji se odnose na ispitivanje odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika kod dece predškolskog uzrasta u odnosu na pol dece (Tabela 4) pokazuju da u grupi ispitanika muškog pola njih 33,4% ima neko odstupanje u izgovoru glasova, dok kod 23,4% ispitanika ne postoje odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika.

U grupi ispitanika ženskog pola 19,3% ima neko odstupanje u izgovoru glasova, dok kod 24% ispitanika ne postoje odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika.

Rezultati ispitivanja povezanosti izgovora glasova srpskog jezika i pola dece (Tabela 5), pokazuju da odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika nisu statistički značajno povezana sa polom dece, o čemu svedoče rezultati χ^2 testa. Dobijena χ^2 statistika je 2,98 i manja je od granične vrednosti od 3,841 za stepen slobode 1 i nivo značajnosti od 0,05.

Tabela 4: Učestalost odstupanja u izgovoru glasova kod dece predškolskog uzrasta u odnosu na pol

pol	Odstupanja u izgovoru glasova		
	Postoje	Ne postoje	Ukupno
muški	33,4%	19,3%	94
ženski	23,4%	24,0%	56
Ukupno	79	71	150

Tabela 5: Izračunavanje χ^2 statistike u izgovoru glasova srpskog jezika kod dece preškolskog uzrasta u odnosu na pol dece

f – opažene učestalosti	f' – očekivane učestalosti	$(f - f')^2 / f'$
50	44,77	0,61
35	40,23	0,68
29	34,23	0,80
36	30,77	0,89
		$S (f - f')^2 / f' = \chi^2 = 2,98$

Diskusija

Analiza rezultata koji se odnose na kvalitet artikulacije glasova kod dece predškolskog uzrasta pokazuje da su u najbolja postignuća dece pri izgovaranju glasova iz grupe vokala, obzirom da 86,2% ispitanika dobro izgovara ove glasove. Jedanaest učenika su izgovarala vokale na dovoljnom nivou tolerancije, dok su kod deset učenika evidentirani nedostajući glasovi iz grupe vokala. Dalja analiza rezultata koja se odnosi na artikulaciju ploziva, pokazuje da su kod 73,5% ispitanika evidentirani dobro izgovoreni glasovi, dok 14,8% ispitanika je artikulisalo plozive na dovoljnom nivou tolerancije. Nedostajući glasovi u grupi ploziva su evidentirani kod 11,7% ispitanika. Osamdeset devet (59,6%) ispitanika pokazalo je dobar izgovor afrikata, dok je 13 ispitanika ove glasove izgovaralo na dovoljnom nivou tolerancije. Kod četrdeset osam ispitanika (31,5%) uočeni su nedostajući glasovi u okviru grupe afrikata. Dobar izgovor laterala je pokazalo 65,6 % ispitanika, 19,2% je izgovaralo laterale na dovoljnom nivou tolerancije, dok su kod 15,2% ispitanika uočeni nedostajući glasovi. Osamdeset četiri (55,7%) ispitanika je pokazalo dobar izgovor nazala, dok je ove glasove izgovaralo na dovoljnom nivou tolerancije 19,2% ispitanika. Kod trideset sedam ispitanika (25,1) su evidentirani nedostajući glasovi u okviru grupe nazala. Ispitanici iz celokupnog uzorka su bili najmanje uspešni pri artikulaciji glasova iz grupe frikativa. U okviru ove grupe glasova kod 43,5% ispitanika je uočen dobar izgovor, dvadeset šest ispitanika je izgovaralo na dovoljnom nivou tolerancije, dok su nedostajući glasovi evidentirani kod 39,3% ispitanika, što je više od trećine ukupnog broja ispitanika. Dalja analiza ukupnih rezultata ukazuje da na ispitivanom uzorku devedeset šest ispitanika (63,9) dobro izgovara sve glasove srpskog jezika, dok su kod 22,9 % ispitanika uočeni nedostajući glasovi. Preostalih 13,2% ispitanika izgovara glasove srpskog jezika na dovoljnom nivou tolerancije.

U skladu sa dobijenim nalazima su i nalazi ranijih istraživanja artikulacionih sposobnosti kod ispitanika tipične populacije predškolskog i mlađegškolskog uzrasta, koji ukazuju da je načešće izmenjen izgovor glasova iz grupe afrikata i frikativa (Mihajlović i sar., 2015).

Analizom dobijenih rezultata istraživanja koji se odnose na ispitivanje odstupanja u izgovoru glasova srpskog jezika kod dece predškolskog uzrasta u odnosu na uzrast uočava se da se učestalost javljanja teškoća u artikulaciji glasova sa uzrastom smanjuje, kao i da nema povezanosti na nivou statističke značajnosti. U skladu sa dobijenim rezultatima su i rezultati studije Golubović, Čolić (2010) koji pokazuju da se poremećaj artikulacije ispoljava u 37,2 % kod dece od 5 do 6 godina, kod dece od 6 godina u 25,5 %, a kod

dece uzrasta od 7 godina u 19 %. Dakle, sa uzastom se učestalost poremećaja artikulacionih sposobnosti smanjuje.

Neka istraživanja koja su se bavila kvalitetom artikulacije u odnosu na pol (Gordon & Brown, 2016) i uzrast ispitanika (Mihajlović i sar., 2015), potvrđuju povezanost na nivou statističke značajnosti. Nasuprot ovim, druge studije daju rezultate koji ne ukazuju na značajan uticaj pola (Jacewicz et al., 2009; Walker & Arshibald, 2006) i uzrasta (Bernthal et al., 2016) na kvalitet artikulacije glasova na uzrastu od sedam do deset godina. Ova poslednja istraživanja su obavljena u populaciji dece tipičnog razvoja koja su mlađa od osam godina, zbog čega ih smatramo merodavnim za komparaciju sa našim istraživanjem.

Analizom dobijenih rezultata ovog istraživanja uočava se da je odstupanje u izgovoru glasova učestalije kod dečaka (33, 4%) u odnosu na devojčice (19, 3%). Nije utvrđena povezanost pola i artikulacionih sposobnosti dece predškolskog uzrasta na nivou statističke značajnosti. U skladu sa nalazima ovog istraživanja su i nalazi istraživanja Tasić (2012) koje je sprovedeno sa ciljem utvrđivanja učestalosti artikulacionih poremećaja kod dece uzrasta od 5, 6 do 7 godina. Rezultati pokazuju da se artikulacioni poremećaji češće javljaju kod dečaka u odnosu na devojčice i to u 43% u populaciji dečaka, dok su u 35% zastupljeni u populaciji devojčica.

Pod uticajem aktuelnih uslova života, govor konstantno trpi promene, što za posledicu ima znatno narušavanje govora dece različitog uzrasta. Adekvatna razvijenost govora je jedan od uslova za sticanje znanja i pravilan razvoj ličnosti. Ukoliko dete predškolskog uzrasta ima problem u razvoju govora, može i kasnije imati ozbiljne probleme u učenju i ostvarivanju školskog postignuća. Svaki govorno – jezički poremećaj u zavisnosti od tipa i stepena oštećenja otežava verbalnu komunikaciju, a posledice su mnogostruke, naročito u oblasti socijalnog i emocionalnog razvoja dece i ostvarivanju školskog uspeha (Nešić i sar., 2011). Važan zadatak u borbi protiv nastajanja poremećaja govora i jezika je podsticanje govorno - jezičkog razvoja dece. Na taj način se u kontinuitetu obezbeđuje prenošenje znanja i razvoj saznanja, kao i iskustva (Sovilj, 2011).

Rezultati ovog istraživanja jasan su pokazatelj neophodnosti logopedskog tretmana u predškolskim ustanovama. Značaj navedenog dodatno naglašava i činjenica da predškolsko doba prethodi intenzivnoj mijelinizaciji CNS-a, te je to vreme pravazilaženja potencijalnih razvojnih smetnji i poremećaja.

Pri organizovanju tretmana artikulacionih sposobnosti preporučuju se pristupi i intervencije prilagođene u potpunosti individualnim potrebama

za podrškom svakog pojedinačnog deteta.

Pored toga, preporučuje se upotreba jezičkih kartica koje usmeravaju focus na specifične glasove i zvuke, kao i upotreba ogledala tokom izvođenja vežbi oralne praksije (Pennington et al., 2013). Takođe, preporuka je i podsticanje socijalne interakcije različitim aktivnostima koje promovišu komunikaciju, ponavljanje izgovorenih reči i zvukova i slično (Sigurdardottr & Vik, 2011).

Zaključak

Odstupanja u govorno - jezičkom razvoju, poput poremećaja u artikulaciji glasova kod dece predškolskog uzrasta mogu uticati na kasnije usvajanje akademskih veština, čitanja, pisanja i učenja. Osim toga, govorno – jezički poremećaji utiču i na proces socijalizacije dece, odnosno na njihov emocionalni život. Neretko se dešava da se deca povlače u sebe, uz ispoljavanje straha od govora. Istraživanje je realizovano sa ciljem procene kvaliteta artikulacije glasova srpskog jezika i ispitivanja uticaja kalendarskog uzrasta i pola dece predškolskog uzrasta na kvalitet izgovora. Dobijeni rezultati pokazuju da uzrast i pol ispitanika ne utiču na kvalitet artikulacije glasova na uzrastu od pet do šest godina I jedanaest meseci. Ispitanici postižu najbolji kvalitet artikulacije pri izgovoru glasova iz grupe vokala, a najlošiji pri igovaranju glasova iz grupe frikativa. Prednost ovog istraživanja se ogleda u tome što pruža jedinstvene podatke o kvalitetu artikulacije glasova srpskog jezika kod dece predškolskog uzrasta i može poslužiti kao merodavno u različitim komparativnim analizama. Osim toga, istraživanje ukazuje na nepostojanje povezanosti uzrasta i pola ispitanika i njihove artikulacione sposobnosti.

Međutim, istraživanje se ipak mora okarakterisati kao istraživanje koje služi da se istraži inicijalni problem, da se prikupe informacije koje mogu biti korisne za planiranje i realizovanje daljeg istraživanja u cilju rešavanja definisanog problema. Dakle, rezultati ovog istraživanja mogu biti korisni putikazi i smernice za definisanje pravaca novih istraživanja u ovoj oblasti koja bi se odnosila ne samo na artikulaciju glasova, već na sprovođenje sveobuhvatnih procena jezičkog funkcionisanja učenika.

Literatura

- Bernthal, J. E., Bankson, N. W., & Flipsen Jr, P. (2016). *Articulation and phonological disorders: speech sound disorders in children (8th edition)*. Boston, MA: Pearson.
- Blaži, D. (2016). Komunikacijski poremećaji – Iskustva i mogućnosti. Paedia-

tr Croat. 2016; 60 (Supl 1): 160 – 166

Ćordić, A., Bojanin, S. (2011). *Opšta defektološka dijagnostika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Golubović, S., Čolić, G. (2010). Artikulacione sposobnosti dece predškolskog uzrasta. *Specijalna edukacija i rehabilitacija* 2010, vol. 9, br. 2, str. 301 – 315

Gordon, A. M., & Browne, K. W. (2016). *Beginnings & beyond: Foundations in early childhood education, 10th edition*. Andover, UK: Cengage Learning.

Hardman, M. L., Drew, C. J., & Egan, M. W. (2015). *Human exceptionality: School, community, and family*. Toronto: Nelson Education

Jacewicz, E., Fox, R. A., O'Neill, C., & Salmons, J. (2009). Articulation rate across dialect, age, and gender. *Language variation and change*, 21(2), 233-256.

Kostić, Đ., Vladislavljević, S., Popović, M. (1983). Testovi za ispitivanje govora i jezika. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd

Maenner, M. J., Blumberg, S. J., Kogan, M. D., Christensen, D., Yeargin-Allsopp, M., & Schieve, L. A. (2016). Prevalence of cerebral palsy and intellectual disability among children identified in two US National Surveys, 2011–2013. *Annals of epidemiology*, 26(3), 222-226.

Maier, A., Honig, F., Bocklet, T., Noth, E., Stelzle, F., Nkenke, E., & Schuster, M. (2009). Automatic detection of articulation disorders in children with cleft lip and palate. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 126(5), 2589-2602.

McCormack, P. F., & Knighton, T. (1996). Gender differences in the speech patterns of two and a half year old children. In P. McCormack, A. Russell (Eds.), *Speech science and technology: Sixth Australian International Conference* (pp. 337-341). Adelaide: Australian Speech Sciences and Technology Association.

Mihajlović, B., Cvjetičanin, B., Veselinović, M. (2015). Artikulacija glasova srpskog jezika dece uzrasta šest do osam godina. Novi Sad: Medicinski preglad 2015 LXVIII (7-8): 240 – 244

Nešić, B., Minić, J., Jakšić, A. (2011). Rasprostranjenost govorno – jezičkih poremećaja kod dece na severu Kosova i Metohije. Zbornik radova Filozofskog fakulteta XLI. Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici

Pashmdarfard, M., Amini, M., & Mehraban, A. H. (2017). Participation of Iranian Cerebral Palsy Children in life areas: a systematic review. *Iranian Journal of Child Neurology*, 17(1), 1-12.

Pennington, L. (2012). Speech and communication in cerebral palsy. *Eastern journal of medicine*, 17(4), 171-177.

Pennington, L., Roelant, E., Thompson, V., Robson, S., Steen, N., & Miller, N. (2013). Intensive dysarthria therapy for younger children with cerebral pal-

sy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 55(5), 464-471.

Punišić, G. S. (2012). Artikulaciono – akustički i auditivni aspekt odstupanja glasova u patološkom izgovoru. Doktorska disertacija. Beograd: Studije pri Univerzitetu u Beogradu

Roksandić, I. (2016). Indikatori školskog postignuća gluvih i nagluvih učenika osnovnoškolskog uzrasta. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Roksandić I., Kovačević J. (2016). Ponašanje gluvih i nagluvih učenika u školi i školsko postignuće, *Pedagogija* 71(3), 316-326.

Sovilj, M. (2011). KSAFA sistem u terapiji poremećaja govora i jezika, ponašanja i učenja. Dijagnostičke i terapijske metode patologije glasa i govora. Zbornik radova. Novi Sad: Medicinski fakultet, str. 73 – 78

Sigurdardottir, S., & Vik, T. (2011). Speech, expressive language, and verbal cognition of preschool children with cerebral palsy in Iceland. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 53(1), 74-80.

Subotić, L., Sredojević, D., Bjelaković, I. (2012). *Fonetika I fonologija: ortoep-ska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.

Tasić, R. (2012). Artikulacija dece na predškolskom uzrastu. Prevencija, dijagnostika i tretman govorno – jezičkih poremećaja: I Simpozijum logopeda Srbije. Zbornik rezimea. Beograd: Udruženje logopeda Srbije, str. 35 – 36

Vuković, M. (2015). Diferencijalne karakteristike jezičkih poremećaja kod dece. U: N. Milošević (Ur.), Zbornik radova sa II Kongresa logopeda Srbije *Govorno-jezički poremećaji razvojnog doba*, 15.-17. maj 2015, (str. 11-35). Beograd: Udruženje logopeda Srbije.

Umićević, U., Ljubić, M. (2015). Prevalenca govorno - jezičkih poremećaja dece predškolske dobi. Govorno jezički poremećaji razvojnog doba: II Kongres logopeda Srbije. Zbornik radova. Beograd: Udruženje logopeda Srbije, str. 101 – 111

Walker, J. F., & Archibald, L. M. (2006). Articulation rate in preschool children: a 3-year longitudinal study. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 41(5), 541-565.

Ivana Ristić,
College of Social Work, Belgrade
Nensi Mitrović-Stevanović,
Negotin Health Center
Mila Bunijevac,
College of Social Work, Belgrade

THE PHONEME ARTICULATION IN PRESCHOOL CHILDREN

Summary

The main means of thinking and learning, therefore, learning as well as achieving school achievement are speech and language. For this reason, the tendency of a continuous increase in the incidence of speech and language disorders in children, not only in our country but also in the world, is very worrying. The aim of this paper is to examine the frequency of articulation disorders in children aged 5 to 6.11, based on the evaluation of the pronunciation of each individual voice. The sample consisted of 150 children of both sexes of preschool age. The Triage Articulation Test (Kostic, Vladislavljevic, 1983) was used individually for each child in the collection of data during the assessment of the pronunciation of Serbian language voices. The results show that the respondents achieved the best quality of articulation when speaking voices from the vocal group, and the worst when pronouncing voices from the group of fricatives. It was found that age and gender of children were not statistically significantly related to deviations in voice pronunciation.

Keywords: *voice pronunciation quality, assessment, articulation test*

UPUTSTVO AUTORIMA

Časopis Paradigma objavljuje originalne naučne radove, pregledne radove i stručne radove iz oblasti socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije. Osim toga, objavljuju se prikazi monografskih publikacija.

Za objavljivanje u časopisu prihvataju se isključivo originalni radovi koji nisu prethodno objavljivani i nisu istovremeno podneti za objavljivanje u nekom drugom časopisu, što autor garantuje posebnom izjavom. Radovi se dostavljaju na srpskom jeziku, ili engleskom jeziku. Radovi koji nisu pripremljeni u skladu sa Uputstvom za autore, ne uzimaju se u razmatranje.

Takođe, neophodno je dostaviti redakciji i sledeće informacije o autoru: ime, srednje slovo i prezime autora, godina rođenja, (naučno) zvanje, radno mesto, e-mail adresu, kontakt telefon.

Radovi se dostavljaju isključivo elektronskom poštom na adresu: paradigma@asp.edu.rs

Tehničke karakteristike rada

Radovi bi trebalo da budu dužine do jednog autorskog tabaka, odnosno do 30 000 karaktera (s praznim mestima, with spaces). U obim radova nisu uključeni apstrakt, spisak korišćene literature i rezime (summary) na kraju. Format stranice je A4, font Times New Roman, pismo latinica (Latin, Serbia), prored 1,5 za tekst, a 1 za tabele, tekst u programu Microsoft Word.

Naslovna strana teksta treba da sadrži sledeće informacije: naslov rada, ime autora i koautora, naziv institucije, mesto i država (ukoliko je autor iz inostranstva). Posle imena prvog autora u fusnoti navesti adresu elektronske pošte, veličina slova 10. Ukoliko su radovi rezultat rada na naučno-istraživačkim projektima, u fusnoti uz naslov rada na naslovnoj strani rada treba dati osnovne podatke o projektu, veličina slova 10.

Naslov rada trebalo bi da bude informativan i precizno formulisan, napisan velikim slovima, boldiran, veličina slova 14.

Apstrakt obima do 1400 karaktera (s razmakom, with spaces), treba da sadrži cilj rada, primenjene metode, glavne rezultate i zaključak, veličina slova 12.

Rezime na engleskom (Summary), primenjuju se ista pravila kao i za apstrakt.

Ključne reči (tri do pet) treba dati uz apstrakt na jeziku rada i uz rezime (summary) na engleskom, malim slovima u italiku, odvajaju se zarezom, veličina slova 12.

Struktura rada

Svi radovi bi trebalo da imaju najmanje dva posebno izdvojena odeljka: uvod i zaključak. Ukoliko se radi o radovima koji prikazuju rezultate obavljenih istraživanja, pored uvoda i zaključka trebalo bi da imaju i sledeće elemente: cilj rada, metod rada, rezultate i diskusiju, izdvojenu ili u okviru rezultata. Strukturu preglednih radova i radova koji predstavljaju teorijske analize treba uskladiti sa osnovnom temom rada. Pregledni rad bi trebalo da sadrži originalan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos, vidljiv na osnovu autocitata.

Naslove odeljaka dati centrirano i boldirano, veličina slova 12.

Podnaslove u tekstu dati italik, centrirano iznad paragrafa, veličina slova 12. Naslove odeljka i podnaslove nije potrebno numerisati.

Tabele se označavaju arapskim brojevima po redosledu navođenja u tekstu, veličina fonta za tabele 12, italik, a za sadržaj tabela veličina fonta 11. Iste podatke ne prikazivati tabelarno i grafički. Ukoliko postoje skraćenice u tabelama i grafikonima trebalo bi da budu objašnjene u legendi ispod tabele ili grafikona. Tabele i grafikoni trebalo bi da budu dati u Microsoft Word formatu. Rezolucija fotografija kao i grafikona i tabela preuzetih sa interneta je 300 dpi, grayscale color.

Primer tabele:

Tabela 1. Uspeh učenika kontrolne i eksperimentalne grupe na završnom testu znanja

GRUPA	N	M	SD	t	df	p
kontrolna	27	10,33	3,96	7,254	47	0,0001
eksperimentalna	22	17,29	2,35			

Reference

Pozive na izvore u tekstu i spisak korišćene literature na kraju rada trebalo bi dati u skladu sa APA6 stilom (APA Citation Style – American Psychological Association), abecednim redom.

Primer pozivanja na izvor u tekstu: (Anđelković, 2002: 148)

Reference na srpskom jeziku na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu navode se latinicom, bez obzira na vrstu pisma na kome su štampani korišćeni izvori.

Imena svih autora koja se navode na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu uvek se pišu na isti način. U tekstu navedena prezimena srpskih autora pišu se pismom na kome je dostavljen tekst, a prezimena stranih autora se navode ili u originalu ili srpskoj transkripciji (ukoliko se transkribuju, u zagradi se obavezno navode u originalu, na primer: Džonson (Johnson, 2007). U tekstu se navodi do tri autora (Malić, Lalić-Vučetić, Komlenović, 2008), a pri navođenju reference sa više od tri autora se navodi samo prvi (za autore srpskog govornog područja: Ilić i sar., 2012, a za strane autore: Johnoson et.al, 2002). Navođenje više referenci bi trebalo urediti prema abecednom redu (Anđelković, 2002; Maksić, 2014; Radivojević, 1998). Više reference istog autora bi trebalo urediti prema hronologiji, od starije ka novijoj.

Spisak korišćene literature trebalo bi da obuhvati isključivo izvore na koje se autor poziva u radu. Nije potrebno stavljati redne brojeve ispred referenci navedenih u spisku korišćene literature na kraju rada.

Primeri navođenja referenci u spisku korišćene literature:

Knjiga:

Alexie, S.(1992). The business of fancydancing: Stories and poems. Brooklyn, NY: Hang Loose Press

Poglavlje u monografiji (tematskom zborniku ili zborniku radova):

Booth-LaForce, C., & Kerns, K. A. (2009). Child-parent attachment relationships, peer relationships, and peer-group functioning. In K. H. Rubin, W. M. Bukowski, & B. Laursen (Eds.), Handbook of peer interactions, relationships, and groups (pp. 490-507). New York,

NY: Guilford Press.

Časopis, jedan autor:

Williams, J. H. (2008). Employee engagement: Improving participation in safety. *Professional Safety*, 53(12), 40-45.

Časopis, dva do sedam autora:

Keller, T. E., Cusick, G. R., & Courtney, M. E. (2007). Approaching the transition to adulthood: Distinctive profiles of adolescents aging out of the child welfare system. *Social Services Review*, 81, 453- 484.

Časopis, više od sedam autora (navesti prvih šest autora,... i poslednjeg)

Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J.-Y., Coatsworth, D., Lengua, L.,...Griffin, W. A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 843- 856.

Elektronski izvori:

Kenney, G. M., Cook, A., & Pelletier, J. (2009). Prospects for reducing uninsured rates among children: How much can premium assistance programs help? Retrieved from Urban Institute website: [http:// www.urban.org/url.cfm?ID=411823](http://www.urban.org/url.cfm?ID=411823)

Ocenjivanje radova

Urednici časopisa nakon prijema radova obavljaju pregled radova i donose odluku o tome koji radovi ulaze u proces recenzije. Radovi se recenziraju od strane dva nezavisna recenzenta koji su referentni za datu naučnu oblast. Recenzenti nisu poznati autorima, niti su autori poznati recenzentima. U cilju provere autentičnosti rukopisa i sprečavanja plagijarizma koristi se softver Plagiarisam detector. Radovi koji se tematski ne uklapaju u koncepciju časopisa ili tekstovi nisu usklađeni sa zahtevima koji treba da ispune tekstovi koji se objavljuju u naučnim časopisima ne mogu biti prihvaćeni, o čemu se autori obaveštavaju.

Nakon recenziranja, redakcija donosi odluku o objavljivanju, korekciji ili odbijanju rada. Svi autori dobijaju informaciju o odluci redakcije. Autori čiji su radovi odbijeni ili autori kojima se radovi vraćaju na korekciju dobijaju uvid u recenzije. Ukoliko autor dostavi korigovanu verziju teksta, dužan je da u tekstu jasno označi izvršene izmene u skladu sa primedbama i sugestijama recenzenata. Osim toga autor je dužan da u pismenoj formi redakciju upozna sa svim izmenama koje je načinio u tekstu (broj stranice na kojoj je načinjena izmena, kao i označavanje izvršene promene).

CIP - Каталогизacija y yблuкaцuи - Народна бuблuотека Србује, Београд
364

PARADIGMA :

Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije
Glavni urednik Vladimir Ilić ; Odgovorni urednik Milorad Đurić.

God. 3, br. 4 (2020)

Beograd: Visoka škola socijalnog rada, 2019. (Valjevo : Štamparija "Topalović")

119 Strana; Tiraž: 300 primeraka

Dva puta godišnje.

ISSN 2620-1550 = Paradigma (Beograd) COBISS.SR-ID 270150156